

GÜNTER SCHÖDL

»Pruska-Njemačka« i saveznonjemačka
historijska znanost*

I

Sadašnji položaj saveznonjemačke historijske znanosti¹ može se uspješno okarakterizirati ukazivanjem na već od početka šezdesetih godina intenziviranu »treću veliku diskusiju o osnovama« historijske znanosti (Th. Schieder):² U njoj stoje usporedo tradicija historizma i vapaj za strukturalno-historijskom obnovom o kojemu se mnogo diskutira upravo u vezi sa suvremenom historijom. Nije moguće točno opisati koliko se, poslije J. G. Droysenova odbijanja prirodnonaučno-pozitivističke kritike u šezdesetim godinama 19. stoljeća i poslije »Lamprecht-spora« u devedesetim godinama, s »potiskivanjem« socijalnih odnosno kulturnohistorijskih impulsa za promjenom, naša struka uistinu nalazi već »s one strane historizma«,³

* Günter Schödl, asistent na Sveučilištu u Erlangenu, odazvao se molbi Uredničkog odbora *Časopisa za suvremenu povijest* da obavijesti naše čitaoce o novim kretanjima u historijskoj znanosti SR Njemačke koja, prije svega, dolaze do izražaja u istraživanju Njemačkog Carstva 1870–1918.

¹ Namjena je ovih izlaganja da obavijeste o *novim* razvojnim tendencijama saveznonjemačkog istraživanja »Carstva«. Zbog toga se jače ističe povezanost »kritike historizma – strukturalne historije – historijske društvene znanosti« nego što to odgovara stvarnosti saveznonjemačke historije. Uz to, iz toga slijedi da će samo ukratko biti spomenute: (a) novosti koje se odnose na saveznonjemačku historijsku znanost kao *cjelinu* (npr. uspon demografske historije, trend prema kvantitativnim metodama, diskusija o osnovama historijske znanosti), (b) organizatorski, institucionalni podaci i podaci o visokoškolskoj politici i (c) razvitak historije u DDR. Privredna i socijalna historija obrađene su samo u vezi s političkom historijom. Opseg bilješki odmjeren je što zbijenije.

² Th. Schieder, cit.: Schulin, E. Rückblicke auf die Entwicklung der Geschichtswissenschaft, u: *Jäckel, E. / Weymar, E.* (izd.): *Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit*, Stuttgart 1975, 11–25, ovdje 11.

³ K sadašnjoj diskusiji o historizmu, uz ostale, *Mommsen, W. J.*: *Die Geschichtswissenschaft jenseits des Historismus*, Düsseldorf 1971, 2. rev. izd. 1972; *Nipperdey, Th.*: *Historismus und Historismuskritik heute* u: *Schulin/Weymar*, *Funktion der Geschichte*, 82–95; *Iggers, G. G.*: *Deutsche Geschichtswissenschaft*, München 1971; *Seiffert, H.*: *Einführung in die Wissenschaftstheorie*, 2 sv., 2. sv.: *Geisteswissenschaftliche Methoden*, München 1970; nadalje brojni pojedinačni prilozi u zbornicima kao *Wehler, H.-U.* (izd.): *Deutsche Historiker*, 5 sv., Göttingen 1971/72; *Baumgartner, H. M. / Rösen, J.* (izd.): *Geschichte und Theorie*, Frankfurt 1976; *Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik*, sv. 1, München 1977; *Schieder, Th. / Gräbiger, K.* (izd.): *Theorieprobleme der Geschichtswissenschaft*, Darmstadt 1977. (s bibliografijom).

odnosno, je li na putu k jednoj »historijskokritičkoj društvenoj znanosti s emancipatorskim spoznajnim interesima i jasnom teorijskom sviješću«. ⁴ Ako dakle nisu nikako tipične za držanje svih saveznonjemačkih historičara, ⁵ za pravac kretanja te ne samo unutarstručne diskusije karakteristične su, predodžbe koje su upravo na polju istraživanja »Carstva«, tj. prusko-njemačke historije od 1870/71. do 1918, intenzivno historiografskopraktički iskušane: cilj im je pretvaranje tradicionalne političke historije ⁶ u strukturalno shvaćenu, teoretski orijentiranu socijalnu odnosno društvenu historiju, koja tematizira »splet odnosa ekonomije, društva i vladavine«; uz to još, dosljedno, dopunjavanje hermeneutičkog postupka »razumijevanja smisla« analitičkim postupcima objašnjavanja i novo određenje odnosa nauke i društveno-političke prakse. ⁷

U takvim razmišljanjima za samoosvještenje struke dolaze do izražaja i njeni vanjski odnosi, nesiguran položaj na području obrazovanja u Saveznoj Republici Njemačkoj: ona — nedavno malo oslabljena — opasna tendencija izoliranja historijske znanosti, u tehnokratski organiziranom društvu koje razdoblje '1933/39', dakle u određenom pogledu naoko besmisleno i besciljno nacionalnu historiju, čini se da prihvaća kao »gubitak historije« (A. Heuss). ⁸

Da sjene koje je dehistoriziranje društva i društvenih nauka bacalo na prisutnost historijske znanosti u javnosti i 'zamorenost historijom' (H. Heim-pel) ponovo slabe, pokazuje to odnedavno nesumljivo povećana potražnja za historijom odnosno historijskim dimenzioniranjem, koja se zapaža u saveznonjemačkoj javnosti — broj posjeta izložbama, bestsellerske liste knjižara — a ilustrira to i val nostalgije — kao što se zapaža i u društvenim znanostima. Ma kako bili teško prozrivi priroda i trajanje te potražnje, ona daje — što se još nedavno činilo prilično iluzornim — naporima za društveno obrazloženje historijske znanosti kao »kolektivnog pamćenja« stvarnu osnovu. ⁹

⁴ Wehler, H.-U.: *Geschichte und Soziologie*, u: isti: *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt 1973, 9–45, ovdje 34.

⁵ O razvitku i sadašnjem položaju saveznonjemačke suvremene historije prije svega Mommsen, H.: *Betrachtungen zur Entwicklung der neuzeitlichen Historiographie in der Bundesrepublik*, u: Alföldy, G. et al.: *Probleme der Geschichtswissenschaft*, Düsseldorf 1973, 124–55 (odnosi se naročito na »suvremenu historiju koja se bavi razvitkom od završetka prvoga svjetskog rata«). Nadalje prilozi V. Rittnera, J. Oelkera i J. Radkawa u: Geiss, J./Tamchina, R. (izd.): *Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft*, München 1974. Nedavno s obzirom na institucionalne aspekte i historiju: u DDR Conze, W.: *Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945*. u: HZ 225 (1977), 1–28.

⁶ Vidi brojne pojedinačne recenzije i izvještaje o rezultatima, npr. u: NPL od, uz ostale, V. Berghäma i W. Conzea u sv. 19 (1974), Kl. Badaea i Kl. Hildebranda u 20 (1975), W. Conzea i J. Kocke u 21 (1976).

⁷ U istaknutom društveno-znanstvenom gledanju, uz ostale, u Wehlera H.-U.: *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*, Frankfurt 1973. Dojam o njegovim brojnim objavljenim radovima i istraživačko-organizatorskim inicijativama daje časopis »*Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*« (GG), 1 (1975) i dalje. Još odlučnije, npr., Grob, D.: *Kritische Geschichtswissenschaft in emanzipatorischer Absicht*, Stuttgart et al. 1973.

⁸ Heuss, A.: *Verlust der Geschichte*, Göttingen 1959.

⁹ Mommsen, W. J.: *Die Geschichtswissenschaft n. dj.*, naročito 30–46; Kocke, J.: *Sozialgeschichte*, Göttingen 1977, naročito III poglavlje.

Obnavljanje odnosa između historijske znanosti i društva: ne predočivanje prošlosti da se učini svjesnim imanentni joj smisao ili uopće za volju uspostavljanja smisla: nego da se mnogima prenese »nužni osjećaj promjene« (M. Bloch),¹⁰ dakle svijest o povijesnosti sadašnjosti načelno 'otvorene' budućnosti. »Pauvre liberté« (F. Braudel)¹¹ pojedinaca među grupama — i stvarne strukture, između dogmatiziranih stvarnih prisila i teleološki pretprogramirane budućnosti treba da dobiju veći stupanj racionalne orijentacije: uključujući sadašnjost, problemski orijentirana rekonstrukcija prošlosti čini konkretnom tezu o načelnoj promjenljivosti sadašnjice.

Također i shvaćanja društvenih znanosti o historijskoj znanosti treba gledati u njihovoj razvojnoj povezanosti:¹² prvo, ona su još nedovoljno uobličena, previše je pitanja njihove realizacije još otvoreno, a da bi se nešto sigurno moglo reći o njihovoj šansi provođenja i o njihovu budućem uobličanju; drugo, ona nisu nastala »u retorti« nego iz konkretne situacije njemačke historijske znanosti poslije 1945.¹³ Tako bi se moglo utvrditi — ukoliko su glavni zastupnici struke već u ono vrijeme, uza sve potvrđivanje svoje tradicije i svu uzdržljivost prema ponovnom politiziranju, ipak (npr. H. Heimpel, 1956) upozoravali na to — da je podjednako štetno za samu historijsku znanost i za društvo, ako se zanemaruje kritičko predočivanje nedavne prošlosti: s upućivanjem na sve veću opasnost od »beshistoričnosti« opomenuo je Heimpel da s nacionalsocijalističkim razdobljem ne treba postupati »kao da tada nismo bili posrnuli i zapravo ni živjeli, kao da ne bismo morali to doba smjestiti u kontinuitet naše historije«.¹⁴

Za historiju istraživanja »Carstva«, tj. za razumijevanje upravo u njegovu području onako odlučno formulirane kritike tradicije struke, bilo je značajno što su sadašnji naponi za samokritiku imali, istina, pozitivne posljedice za analizu nacionalsocijalizma, ali manje za analizu Weimarske Republike i Carstva. Odlučna osuda nacionalsocijalizma dovela je do toga da se to ustrajnije izbjegavala otvorena konfrontacija s najnovijom njemačkom historijom u cjelini i s položajem historijske znanosti. Više-manje svjesno imala je saveznonjemačka historijska znanost pedesetih godina funkciju »kolektivnog pamćenja«; tada je ona, s obzirom na manifestiranu krizu identiteta podijeljene nacije,¹⁵ išla za tim da nacionalsocijalizam uvrsti *ne* u — možda sudbonosan — kontinuitet prusko-njemačke historije, nego u općeevropski kontinuitet, zapravo od francuske revolu-

¹⁰ Ta upućivanja na francusku socijalnu historiju treba da prije svega samo nagovijeste izvanjemački utjecaj na diskusiju o osnovama historijske znanosti. Usp. *Groh*, *Kritische Geschichtswissenschaft* n. dj., 67–91, i *Wüstemeyer*, *M.*: Die »Annales«, u: *VSWG* 54 (1967), 1–45, ovdje 14: Citat *M. Bloch*.

¹¹ Cit.: *Wüstemeyer*, *Annales* n. dj., 43.

¹² U tom pogledu naročito su zanimljiva diferencirana Kockina razmišljanja o problematici 'strukturalne historije — socijalne historije — društvene historije': isti, *Sozialgeschichte* n. dj., II poglavlje.

¹³ *Mommsen*, *H.*: *Betrachtungen* n. dj., naročito 124–39.

¹⁴ *H. Heimpel*, *Vortrag vor der 23. Versammlung deutscher Historiker*. Izvještaj u: *GWU-Beiheft*, Stuttgart 1956, str. 20, cit.: *Mommsen*, *W. J.*, *Die Geschichtswissenschaft* n. dj., 24.

¹⁵ Uz to *Schulin*, *Rückblicke* n. dj., 13–16.

cije datiranu tendenciju politiziranja i fanatiziranja masa.¹⁶ To je za istraživanje Carstva značilo: ono je bilo predočivano kao »dobra stara vremena«, kao uvod u — sada jako revaloriziranu — Weimarsku Republiku; zajedno s otporom Hitleru, koji je bio stiliziran kao sinteza pravih tradicija Pruske Njemačke i 'Weimara' koja vodi do »druge Njemačke«, što bi dakle trebalo dati nosivu osnovu novoj samosvijesti nacije.

II

Bez obzira na manje željeno nego samo po sebi razumljivo usvojeno obavezno uvjerenje saveznonjemačke historijske znanosti pedesetih godina, koje bi eminentno političku funkciju nacionalne savjesti odnosno »kolektivnog pamćenja« moglo sjediniti s naučnom objektivnošću, nastanak tzv. »Fischerove kontroverze« iz šezdesetih godina ne bi bio razumljiv; a ona se opet ne može ukloniti iz geneze »nove« slike Carstva.

Iz samosvijesti saveznonjemačke historijske znanosti oko 1960, iz njene svijesti o posebnoj odgovornosti za naciju, bez sumnje je proizišlo to da je ona jednodušno i žestoko reagirala kad je šef katedre u Hamburgu Fritz Fischer, 1961. svojom knjigom »Mašanje za svjetskom silom« želio provesti bitne korekture na slici Carstva.¹⁷ Jedna jedina teza toga monumentalnog prikaza ciljeva njemačke ratne politike za vrijeme prvoga svjetskog rata izazvala je osudu i izjavu doajena ceha Gerhardta Rittera da je riječ o »samopomračenju njemačke historijske svijesti«.¹⁸ njemačko

¹⁶ Uz to *Mommsen, H.*: Betrachtungen n. dj., 138, odnosno *G. Ritter*, Zur Kontinuitätsproblematik n. dj., uz ostale, *Hillgruber, A.*: Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler, Düsseldorf 1971; 3. izd.; *Hildebrand, Kl.*: Deutsche Aussenpolitik 1933–45, Stuttgart et al. 1976, 3. izd., naročito 135–45; *Fischer, Fr.*: Zum Problem der Kontinuität in der deutschen Geschichte von Bismarck zu Hitler, u: isti: Der Erste Weltkrieg und das Deutsche Geschichtsbild, Düsseldorf 1977, 350–63 (Prvi put objavljeno u: *Studia Historica Slavo-Germanica*, sv. 1. Poznań 1972); *Röhl, J. C. G.*: From Bismarck to Hitler, London 1970.

¹⁷ *Fischer, Fr.*: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Düsseldorf 1961. (4 izdanja, 2 izvanredna izdanja, 5 izdanja na stranim jezicima).

O »Fischerovoj kontroverzi«, uz ostale, *Lynar, Graf E. W.* (izd.): Deutsche Kriegsziele. Frankfurt, Berlin 1964. (u tome, uz ostalo, HZ-Prilozi glavnih kontrahenata i popis recenzija 1961–63); *Sywottek, A.*: Die Fischer-Kontroverse, u: *Geiss, I./Wendt, J. B.* (izd.): Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts, Festschrift Fischer, Düsseldorf 1973, 19–47; *Geiss, I.*: Die Fischer-Kontroverse, u: isti: Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft, Frankfurt 1972, 108–198 (značajno kao — potpuno angažirani izvještaj jednoga 'pogodenog'; samo je uzgred uspostavljen odnos prema novijoj diskusiji o Carstvu i debati o osnovama historijske znanosti); *Mommsen, W. J.*: Die deutsche Kriegszielpolitik 1914/18. u: *Kriegsausbruch 1914*, München 1967, 60–100; *Schieder, W.* (izd.): Erster Weltkrieg, Köln, Berlin 1969. Vidi također *Kielmannsegg, P. Graf*: Deutschland und der erste Weltkrieg, Frankfurt 1968, i *Herzfeld, H.*: Der Erste Weltkrieg, München 1968. Dokumentacija u *Geiss, I.* (izd.): Julikrise und Kriegsausbruch 1914, 2 sv. Hannover 1963/64.

¹⁸ *Ritter, G.*: Eine neue Kriegsschuldthese? u: HZ 191 (1962), 646–68, ovdje prema *Lynar* (izd.), Kriegsziele n. dj., 102–44, ovdje 144. Za Ritterov stav općenito njegov rezultat istraživanja o problemu »militarizma« u Njemačkoj: *Staatskunst und Kriegshandwerk*, 4. sv. München 1954–68, ovdje naročito 2 i 3, München 1960. i 1965. K Ritteru sada i *Dorpalen, A.*: G. R. u: *Wehler* (izd.), *Deutsche Historiker*, I, 86–99.

je državno vodstvo — prema Fischeru — u srpnju 1914. guralo Austro-Ugarsku u rat protiv Srbije i pri tom svjesno išlo za tim da dođe do konflikta s Rusijom i Francuskom: njemačku javnost, 1914. ionako sve do redova socijaldemokracije prilično agresivno nastrojenu, vlada je planski obmanjivala »fikcijom« njemačkog obrambenog rata; tu službenu »tezu o napadu« na Njemačku njemačka je historijska znanost »nekritički« preuzela i učvrstila poslije 1918. u kampanji protiv »Versaillesa«. Ta Fischerova argumentacija, koja se tako jasno ističe samo u uvodu knjige, završava tvrdnjom da Njemačka nije nipošto kao ostale velesile bez pravoga ratnog cilja »skliznula« u svjetski rat, nego da je bila orijentirana na konkretne predodžbe o ekspanziji i imala veći udio u uzrokovanju svjetskog rata od ostalih sila: vodstvo Carstva — i to ne samo vojni nego i politički vrhovi — težilo je, prema Fischeru, za položajem »svjetske sile« bar ravnopravne s Engleskom; ta je koncepcija ponovo dovedena u vezu s njemačkom politikom iz vremena prije 1914. i poslije 1918.¹⁹ Takvim iskazima, koji su u naslovu — »Mašanje za svjetskom silom« — svedeni na zbijenu formulu, uz to takvu koja se može pogrešno razumjeti,²⁰ Fischer je godine 1961. nesumljivo pogodio u živac tradicionalnu njemačku historijsku svijest.²¹ Ako je u tome imao pravo, time je uvelike potvrđena presuda o krivnji, izrečena u Versaillesu; prije svega: iz usporedbe njemačke uloge od 1914. s onom od 1939, što ju je nagovijestio Fischer, proizlazi da se nacionalsocijalizam više nije mogao otresti prusko-njemačke tradicije: prema tome, Hitler nije bio posljedica 'Versaillesa', nego nasljednik Bethmann-Hollwega, u krajnjoj liniji Bismarcka.

U raspravljanjima unutar struke, koja su se ubrzo proširila i na masovne medije, istupili su najprije glavni poznavaoци historije Carstva — među ostalima H. Herzfeld, L. Dehio, E. Zechlin — jednodušno, iako ne tako oštro kao Ritter, protiv Fischera. On se u toku šezdesetih godina uspio postepeno izvući iz prvobitne izolacije, što se naročito pokazalo na Međunarodnom kongresu historičara 1965. u Beču. Pretvaranje svađe u spor, koje je u to vrijeme bilo na pomolu, zbog zaoštavanja njegove teze — što ga je Fischer poduzeo od 1965. dalje — nije se više moglo otkloniti. On je još jače isticao upozoravanje na njemačku volju za rat: »Riječ je o tome da rat, koji su u srpnju 1914. pokrenuli njemački političari, nesumnjivo nije bio preventivni rat 'iz straha i očajanja', nego pokušaj da se protivničke sile, prije nego što previše ojačaju, pokore i da se ostvare njemački politički ciljevi koji se daju svesti pod pojam njemačke hegemonije nad Evropom.«²² Prema sažetijoj formulaciji njegova učenika I. Geissa, bio je prvi svjetski rat »u biti njemački napadački i osvajački

¹⁹ Tako još 1967. u potpuno novoprerađenom posebnom izdanju, npr. str. 11.

²⁰ Naslov upućuje na Fischerovu najprije, tj. 1961, još ne potpuno jasno utvrđenu plansku agresivnu njemačku težnju za svjetskom hegemonijom.

²¹ Mommsen, H.: Betrachtungen n. dj., 138 i dalje, i Iggers, Deutsche Geschichtswissenschaft n. dj., 359–62 (taj je po sebi važan prikaz razvojnog toka njemačkog historijskog mišljenja katkad i neprikladno pojednostavnjen u prekratkoj obradi epohe nakon 1945, 328–64). Tako u pogledu Fischerove kontroverze. Usp. također Sywottek, Fischer-Kontroverse n. dj., 29.

²² Fischer, Fr.: Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911–1914, Düsseldorf 1969, 682.

rat».²³ Fischer dosad nije uspio uvjerljivo obesnažiti prigovore navedene protiv toga zaoštavanja. Njegov je uspjeh u tome što se saveznonjemačka historijska znanost od shvaćanja Gerhardta Rittera (umro 1967) kreće prema novom *communis opinio* u znaku formule preventivnog rata, koja svakako daljnjim usporednim istraživanjima, npr. politike ostalih država tangiranih u srpanjskoj krizi 1914, može još biti modificirana. Fritz Fischer je, nadalje, zajedno sa svojim učenicima opširnim prikazom njemačke prijeratne politike u »Ratu iluzija« (1969) pridonio tome da se diskusija o ratnoj krivnji pretvori u diskusiju o nastanku rata.²⁴

Pri tom je on naročito naglašavao da u strukturalnim i socijalnohistorijskim analizama Carstva, za koje je svojim prodorom 1961. postigao nešto prostora za kretanje, ekonomske faktore ne treba jednostrano naglašavati nasuprot socijalnim i masovno psihičkim.²⁵ Na osnovi svoga najnovijeg gledišta od 1977. on točnije izražava rezerve takve vrste prema novoj literaturi o Carstvu: nasuprot pokušajima da se njemačka politika 1914. socijalnohistorijski izvede u znaku »primata unutrašnje politike«, on drži da je postojala čvrsta, dalje neizvodljiva, jezgra »primarno postavljenih ciljeva političke moći«. Taj prigovor treba gledati u vezi s tim što rezultati najnovijih specijalnih istraživanja ističu u prvi plan tezu o kriznoj prirodi Carstva, štoviše, govore o »nemogućnosti daljnjeg vladanja« od oko 1909/11: ta je krizna teorija u suprotnosti s fischerovskim shvaćanjem da je Carstvo 1914. izazvalo pripremanu borbu za hegemoniju.²⁶

Iza tih razlika u mišljenjima u pogledu »preventivnog rata ili napadačkog rata« i o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Pruskoj Njemačkoj skriva se to da Fritz Fischer ne potvrđuje potpuno trend — u literaturi o Carstvu jako ispoljen — prema strukturalnohistorijski nastrojenoj teorijski orijentiranoj socijalnoj odnosno društvenoj historiji. Skeptičan prema precijenjenim mišljenjima o modelima i primjeni kategorija društvenih znanosti, ustrajava on u osnovi na svojoj zapravo više tradicionalnoj metodološkoj poziciji iz 1961; samo *sadržajno*, dakle značajnim proširenjem prikaza na područje privrede i društva, Fischer je suizvršio promjenu saveznonjemačke literature o Carstvu (odnosno, čak je pokrenuo).²⁷ Istodobno je prednost i slabost tradicionalne metodike historizma što historičaru pri izvještaju i interpretaciji ostavlja više slobode kretanja nego neki više na generaliziranje i provjeravanje obvezani način postupka: oba Fischerova velika rada o Carstvu dojmila su se čak i njegovih najoštrijih kritičara bogatstvom svojih informacija, kao što se posredno može

²³ Geiss, Studien n. dj., 195.

²⁴ Usp. Geiss / Wendt, Deutschland in der Weltpolitik kao i Berghahn, V.: Fritz Fischer und seine Schüler, u: NPL 19 (1974), 143–54.

²⁵ O tome naučno utemeljeno i stvarno: Sywottek, Fischer-Kontroverse, naročito 28–31, 35, 39.

²⁶ Vidi Fischer, Der Erste Weltkrieg n. dj., 15 i dalje.

²⁷ U tom pogledu kritika Fischera: Groh, D.: Strukturgeschichte als »totale« Geschichte?, u: VSWG 58 (1971), 289–322, ovdje 302: »[...] čisto nabranje i gomilanje činjenica i dokaza koji interpretacije i objašnjenja više sugeriraju nego zaista stvaraju«; Mommsen, W. J., Deutsche Kriegszielpolitik n. dj., 61: »[...] u biti čisto osjećajno-etička interpretacija, koja [...] je višestruko pomiješana sa socijalnoekonomskim i interesnopolitičkim modelima objašnjenja [...]«; Berghahn, Fritz Fischer n. dj., 146–149.

očitati iz modifikacija koje su u svojim shvaćanjima proveli npr. u toku kontroverze E. Zechlin i H. Herzfeld; ali, s druge strane, zbog toga mogu npr. »metaznanstvena« politička iskustva, ne podrobnije zasnovana etička uvjerenja i slično, utjecati na stvaranje sudova, tako da se, čini se, stvaranje teza ne odnosi dovoljno sistematski na činjenički prikaz; u svakom slučaju, izbor i sud omogućuju da se spozna u sadržaju ispoljeni »deficit zasnovanosti«.

III

U vezi s tim treba imati na umu da zagovornici problemski orijentirane socijalnohistorijskih dimenzionirane strukturalne analize Njemačkog Carstva, kao odnosnog okvira sistematizirane i metodološki samosvjesne diskusije o nastanku prvoga svjetskog rata, teže dalje od Fischerove metodološke pozicije. Njegove teze koje su pobudile tako veliku pažnju njima se ne čine pogodne, »[...] da se dopune njegovi u metodskom pogledu čvrsto u njemačku tradiciju ugrađeni osjećajno-etički modeli objašnjavanja u pravcu obuhvatne socijalnohistorijske analize.«²⁸

A da za svoju historiografsku praksu ne izvuku slične odlučne zaključke kao Fischer, G. Oestreich, Th. Schieder, W. Conze, Fr. Wagner i drugi, zajedno sa specijaliziranim »pretečama« kao O. Brunner i napredniji pripadnici starije generacije, kao H. Herzfeld i H. Rothfels, postali su nosioci zamašne kritike tradicije i historizma i strukturalnohistorijske odnosno socijalnohistorijske obnove, bez koje bi »nova« slika Carstva, kakva je nastala potkraj šezdesetih godina, jedva bila zamisliva.²⁹

Doduše, ustrajava se — kao npr. W. Conze nedavno u *Historische Zeitschrift* (HZ)³⁰ — na tome da su historizam i tekstovna kritičko-hermeneutička metoda temelj historijske znanosti,³¹ da se historijska znanost nikako bez bitnih ograničenja ne može shvaćati kao historijska društvena znanost, ali se ipak probilo mišljenje da bi bila umjesna dopuna sistematsko-analitičkim načinima postupka. Odlučna je za to bila uzdrmanost metaznanstvenih historijskoteoretskih osnova historizma u nedavnoj prošlosti; filozofije identiteta i individualiteta, primata idealnog i prethodno danog smisla povijesti uopće. Slom velikih metafizičkih sistema, koji je bio u toku već od sredine 19. stoljeća, i »trajna kriza« historizma,³² započeta Diltheyem i Troeltschem, najzad su »dostigli« i njemačku histo-

²⁸ Grob, *Strukturgeschichte* n. dj., 302.

²⁹ Uz to, među ostalim, Mommsen, H., *Betrachtungen* n. dj., i isti: *Sozialgeschichte*, u: Wehler, H.-U. (izd.): *Moderne deutsche Sozialgeschichte*, Köln, Berlin 1968, 2. izd., 27–34; Conze, W.: *Sozialgeschichte*, u: n. dj., 19–26; Grob, *Strukturgeschichte*, 300 i dalje; Wehler, H.-U.: *Probleme der modernen deutschen Sozialgeschichte*, u: isti: *Krisenherde des Kaiserreichs*, Göttingen 1970, XIV poglavlje.

³⁰ Conze, *Deutsche Geschichtswissenschaft* n. dj., 21.

³¹ Usp. npr. Besson, W.: *Historismus*, u: isti (izd.): *Geschichte*, Frankfurt 1961, 102–116, ovdje 103 i dalje, 114 i dalje. K tome Kluxen, K.: *Vorlesungen zur Geschichtstheorie*, I. Paderborn 1974, uz ostalo 10, 192–196 i Faber, K.-G.: *Theorie der Geschichtswissenschaft*, München 1971, uz ostalo 212.

³² Mommsen, W. J., *Die Geschichtswissenschaft* n. dj., 18.

rijsku znanost. Prejaki su bili dojmovi koji su potekli od »promjena oblika« (J. Huizinga) političkog života: vanjskopoličkim i kolektivnim elementima stvarnosti nije se duže mogao braniti ulazak u historijsku svijest. Očigledno ni vrijednosnom relativizmu i instrumentaliziranju na osnovi političke moći pozitivistički okoštalog historizma, koji — kako se moralo činiti — nije više valjao čak ni »kao posljednja religija obrazovanih«. ³³

Oslobođenje historijske znanosti iz toga gotovo stoljeće dugoga »procesa potiskivanja« ³⁴ povuklo je za sobom i promjenu tradicionalnog kanona pitanja i objekata, a prema tome istodobno i postupaka istraživanja i predočivanja. Kao potvrda nove orijentacije ovdje su citirani — zapravo svjesno suzdržljivo — izvodi izdavača *Historische Zeitschrift* Th. Schiedera iz referata o »Historiji u sistemu duhovnih i socijalnih znanosti« ³⁵ pred skupom njemačkih historičara 1967: historičar bi morao »biti svjestan da je historija usprkos svim metodama društvenih znanosti kojima se mora služiti, stvaranje ljudskog duha [...]«; ali se historijska znanost »ne zadovoljava [...]« više samo time da istražuje čisto individualne probleme, nego teži spoznaji relativne općenitosti, kao tipova, modela, struktura. Ostaje otvoren problem ne skriva li se iza razumljivih intencionalnih ljudskih postupaka bilo kakva nadindividualna zakonitost«. On izričito naziva »od ljudi stvorene i od ljudi podržavane socijalnopolitičke i socijalnokulturne tvorevine i njihov razvitak u vremenu« »centralnim spoznajnim objektom historijske znanosti«.

Iz raznovrsnih izvora potječu utjecaji koji historiografskom konkretiziranju te nove orijentacije posuđuju profil: uz Rankea pojavljuju se Karl Marx i Max Weber kao učitelji mlade saveznonjemačke generacije historičara; ³⁶ potiskivana socijalnohistorijska i liberalnodemokratska odnosno marksistička njemačka tradicija od K. Lamprechta i V. Valentina preko E. Kehra i G. Hallgartena do H. Rosenberga naišla je napokon na pažnju koja joj pripada. ³⁷ Ali je prije svega došlo do značajnog upliva diskusije o metodama disciplina bliskih društvenim znanostima i — već nešto prije — strukturalnohistorijske koncepcije francuskih historičara kruga oko časopisa *Annales*. Bez sumnje je bila izuzetno korisna reformi sklona diskusiona klima saveznonjemačke javnosti potkraj šezdesetih godina i široki odjek izazvan 'take-off-om' ³⁸ studentskog pokreta.

Dok je u saveznonjemačkoj suvremenoj historiji u cjelini — pod uvjetima historističke minimalne suglasnosti, koju su najprije prihvatili također mladi historičari kao H. i W. J. Mommsen i W. Besson, pretežno restriktivno — ostvarenje Schiederovih izlaganja od 1967. i drugih teklo još

³³ Cit.: n. dj., 27, ovdje i 22 i dalje; *Mommsen, H.*, *Betrachtungen* n. dj., uz ostalo 140 i dalje.

³⁴ O tome *Kocka*, *Sozialgeschichte*, II poglavlje 2 i 3, ovdje 57.

³⁵ GWU-Beiheft, Stuttgart 1969, 16–25: Izvještaj o referatu i koreferatu, Referat Schiedera, 17 i dalje. Uz to *Mommsen, H.*, *Betrachtungen* n. dj., 145 i dalje i *Iggers*, *Deutsche Geschichtswissenschaft* n. dj., 355.

³⁶ Usp. npr. *Kocka*, *Sozialgeschichte* n. dj., I poglavlje.

³⁷ Vidi uz ostalo, *Fehrenbach, E.*: V. Valentin u: Wehler (izd.), *Deutsche Historiker*, I, 69–85; *Wehler, H.-U.*: E. Kehr n. dj., 100–113 i Wehler, H.-U (izd.): *Sozialgeschichte heute*, Festschrift Hans Rosenberg, Göttingen 1970.

* Encl. noler.

suzdržljivo i nipošto nije došlo do novog oblikovanja usporedivog s tradicionalnohistorističkim glavnim tokom u diskusiji o Carstvu, dovedenoj u puni zamah Fischerovom kontroverzom, ispoljila se relativno jasna strukturalnohistorijska dominanta. Pri tom se već potkraj šezdesetih godina, nasuprot časopisu *Annales*, važnom kao uzoru i mostu prema socijalnoj historiji, očitovale kritički samostalno stajalište. Unutar toga okvira pojavljuje se također i karakteristični metodološko-teoretski element »nove« literature o Carstvu.³⁸

Pod utiskom u međuvremenu pojačanog bavljenja K. Marxom i M. Weberom kao i »spora o metodi« u društvenim znanostima dospjelo se uvelike do konstatacije da strukturalnohistorijska koncepcija francuske socijalne historije pati od nedovoljne izoštrnosti pojmova; zatim da joj nedostaje sistematski dosljedno uspostavljanje veze između strukture i procesa, pa teoretski zajamčeno ustanovljivanje pripadnosti triju historijskih vremena jednog drugome (Braudel), a napokon i vjerodostojno realiziranje mnogo priželjkivane emancipatorske veze između nauke i životne prakse. Susret s francuskom socijalnom historijom pretvorio se tako u razočarenje pri traženju teorije cjelokupne društvene stvarnosti kao referalnog okvira istraživanja njezinih strukturalnih i procesualnih elemenata, isto kao i u pitanju naučnosti i legitimiranja historijske znanosti: ona se smatra nepogodnom kao uzor za »strukturalnu historiju tehničko-industrijskog razdoblja«, budući da zakazuje upravo u centralnom fenomenu socijalne promjene;³⁹ isto tako i u zadatku, što ga je sama sebi postavila, da u znaku »Humanisme historique« izvrši sintezu dosad izoliranih i nejednako intenzivno proučavanih djelomičnih područja historijsko-društvenog totaliteta. U jedva osmišljenom približavanju strukturalizmu francuska se socijalna historija kreće, prema tom mišljenju, prema »zaledivanju«, štoviše, ukidanju historije; to se zapaža u redukciji historije na »l'histoire de longue durée«, na »l'histoire quasi-immobile« (F. Braudel)⁴⁰ čovjeka podvrgnutog strukturalnim stvarnim prisilama borbe s prirodom i reprodukcijom svoje vrste. Emancipativno smišljena francuska strukturalna historija dopijeva u opasnost da fetišizira strukturalne prisile, da im pripíše »sekundarnu 'prirodnu nužnost'«: »Što je u Hegela bio objektivni duh i nužnost napretka u svijesti o slobodi [...] postaje na kraju historiziranja mišljenja [...] skretanje natrag u naturalizam i dopijeva tako do nužnosti instrumentaliziranog razuma.«⁴¹ Stajališta takve vrste ukazuju na veliko značenje francuske socijalne historije za promjenu saveznonjemačke historijske znanosti, za koju je bila uzor i referalni objekt kojemu je težila u svome kritičkom profiliranju.

Taj francuski most prema socijalnoj historiji i društvenoznanstveni most prema razmišljanju o teoriji i metodi — pri tom kritika pozitivizma »Frankfurtske škole« mora da je imala više djelovanja od neopozitivisti-

³⁸ Primjera radi *Grob*, *Strukturgeschichte* n. dj., 302–22 (preradeno i posebno u bilješkama skraćeno u: isti, *Kritische Geschichtswissenschaft* n. dj., 67–91). Uz to i *Iggers*, *Deutsche Geschichtswissenschaft* n. dj., 351 i dalje, i *Rittner*, *Zur Krise*, u: *Geiss/Tamchina* (izd.), *Ansichten* n. dj., 60–74.

³⁹ *W. Conze*, cit.: *Grob*, *Strukturgeschichte* n. dj., 301, bilj. 44 i 317 i dalje.

⁴⁰ Cit.: *Grob*, *Kritische Geschichtswissenschaft* n. dj., 83.

⁴¹ *Iggers*, op. cit. 1.11.

čke odnosno kritičkoracionalističke kritike historizma⁴² — doveli su do sadašnje situacije u struci. »Deficit teorije« (R. Koselleck) i problem legitimiranja izbili su u prednji plan samoistraživanja doduše nesigurne ali i novim životom nadahnute historijske znanosti. U vezi je s tim i razmatranje odnosa političke prakse i nauke, interesa i pojma kao i razmatranje objektiviteta; zatim, riječ je o odnosu političke historije i socijalne historije, o poblizem određenju posljednje u pogledu problema odnosa između teorije i iskustva, kao i o odnosu prema društvenim znanostima.⁴³

Slobodni prostor koji su uz ostale stvorili Schieder i Conze i na drugi način — Fischer, iskorišten je za kritiku tradicije: kritizirale su se svjetonazorno-historijskoteoretske pretpostavke historizma: čvrsto pridržavanje hermeneutički intuitivnog izlaganja pretežno literarno-jezičnih izvora, motivacija, držanja i postupaka aktera⁴⁴ koji se mogu identificirati; nedostajanje sistematskog i provjerljivog stvaranja pojmova i teorija; primat političkog; »objektivistička iluzija« o društvenom značenju nauke. Jasnije nego u kritici tradicije pokazale su se određene razlike u stvaranju programa, koje su se kasnije morale konkretno ispoljiti u literaturi o Carstvu. Tako je bilo zatraženo da se uspostavi minimalni konsenzus u kritici historizma, kad je W. J. Mommsen 1970. prigovorio učenju o »razumijevanju« (intuiciji) historizma da prošlost sama po sebi nije shvatljiva, da se ne da naknadno doživjeti: »Tek u okvirima što obuhvatnijeg postavljanja pitanja koja proizlaze iz mogućnosti racionalnog ili i neracionalnog novog oblikovanja društvenih poredaka, ali bez vraćanja u ranije stanje svijesti prisutne sadašnjosti, počinju govoriti historijski podaci.«⁴⁵ Ali iz zahtjeva za historijskom znanošću kao društvenom znanošću, koji je imao sve veći odjek, mogle su proizići potpuno različite posljedice: zahtijevalo se npr. da historijska znanost kao »kolektivno pamćenje« pomaže osiguravanju ugrožene egzistencije »otvorenog društva«, budući da se ona — ukoliko je svjesna određenog gubitka objektiviteta — pretvara u »kritičku društvenu znanost«, »koja zahvaćajući u prošlu historiju omogućuje sadašnjosti veći stupanj racionalnog orijentiranja«;⁴⁶ u usporedbi s tim sadržajno je, odnosno društveno-politički, oštrije ocrtana Grohova programska formula iz iste godine: upozoravajući na ulogu »analista« kao uzora za saveznonjemačku socijalnu historiju u nastajanju; izjašnjava se za historijsku znanost kao »kritičko-emancipatorsku društvenu znanost«, koja »integrira hermeneutičke i analitičke postupke [...] da bi mogla istraživati strukture, procese i događaje u ekonomskom, društvenom i političkom području, pri čemu bi spoznajni interesi bili definirani kao dobivanje kritičke distance prema prošlosti i kao pokazivači katkad postojećih

⁴² Iz opsežne specijalne literature: Koeka, *Sozialgeschichte* n. dj., 84 i dalje; Mommsen W. J., *Die Geschichtswissenschaft* n. dj., 37 i dalje; Groh, *Kritische Geschichtswissenschaft* n. dj., 39; Seiffert, *Wissenschaftstheorie* n. dj., 11, 243–59. Za društveno-znanstvenu diskusiju Adorno, *Th. W. et. al.: Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Neuwied 1969, posebno izdanje 1972.

⁴³ Uz to, npr., Koeka, *Sozialgeschichte* n. dj., Uvod.

⁴⁴ Isto, 53, vidi bilj. 3.

⁴⁵ Mommsen, W. J.: *Die Geschichtswissenschaft* n. dj., 45.

⁴⁶ Isto, 27.

'objektivnih mogućnosti' i alternativnih postupaka u nekoj historijskoj situaciji. Emancipatorsko djelovanje historijske znanosti je u njenoj moći da svoje spoznaje dobivene iz kritičke distance učini pristupačnim drugima, da bi tako pokrenula i održavala u toku proces neprestanog objašnjavanja.⁴⁷

Takvo stvaranje programa izazvalo je živu diskusiju.⁴⁸ Ne odriče li se ovdje iz vlastite pobude od naročite sposobnosti historičara za objektivnost?, ne dolaze li emancipatorski interesi znanosti i stvaranja teorije u 'kratki spoj?', može li konkurirati rad s pomoću pojmova i teorija koje se odnose na sadašnjost s tradicionalnim načinom postupka u shvaćanju bogatstva pojava i individualiteta prošlosti?, ili također: vitalnost historističke tradicije dopušta samo »djelomičnu modernizaciju« struke, dakle nikakvu stvarnu strukturalnohistorijsku i društvenoznanstvenu promjenu, nego samo historiografski »napredak« činjenica prema kaosu struktura;⁴⁹ još nekoliko stupnjeva odlučnije: riječ je — usprkos nekim novinama koje raduju — metodski o subjektivnom eklektizmu, sadržajno o »pro-ideologiji« (H. Schleier) »državnomonopolističkog sistema vladavine« Savezne Republike Njemačke.⁵⁰

IV

Raspravljanje o tome je li neko društvenoznanstveno shvaćanje historije smisljeno, što ono u pojedinostima zapravo znači, može se orijentirati na određenom broju objavljenih važnih radova o Carstvu,⁵¹ koji je u međuvremenu jako porastao. Jedan od najranijih i najvažnijih priloga dao je H.-U. Wehler — redoviti sveučilišni profesor u Bielefeldu — svojom knjigom »Bismark i imperijalizam«, koju je 1965. zasnovao a 1969. objavio. Od njega potječe i jako rasprostranjen kratki prikaz prusko-njemačke historije od 1871. do 1918: kao naročito upadljiv, i već zbog

⁴⁷ *Grob*, Strukturgeschichte n. dj., 289, 302 i dalje.

⁴⁸ Primjera radi: kontroverza oko *Wehlera*, H.-U.: Das deutsche Kaiserreich 1871–1918, Göttingen 1973, 3. izd., 1977, uz ostalo u GG: *Th. Nipperdey* u 1 (1975), 539–60, *V. Bergbahn* u 2 (1976), 125–36; vidi i H.-U. Wehler contra A. Hillgruber u 1 (1975), 344–69, *W. Conze* u 21 (1976), 511 i dalje i *H.-G. Zmarzlik* u HZ 222 (1976), 105–26.

⁴⁹ *Rittner*, Zur Krise, u: Geiss/Tamchina, Ansichten n. dj., 72 i dalje.

⁵⁰ *Schleier*, H.: Explicite, Theorie, Imperialismus, Bismarck und Herr Wehler, u: Jahrbuch für Geschichte, sv. 6, Berlin (Istočni) 1972, 477–500, ovdje 481, 196.

⁵¹ Neki najvažniji opći prikazi i zbornici novijeg datuma: *Born*, K. E.: Von der Reichsgründung zum Ersten Weltkrieg. Gebhardt, Handbuch der deutschen Geschichte, III, §§ 37–66. Stuttgart 1970, kao dtv-džepna knjiga: München 1975; *Wehler*, Kaiserreich; *Huber*, E. R.: Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789, sv. III i IV, Stuttgart 1963, 69. *Stürmer*, M. (izd.): Das kaiserliche Deutschland, Düsseldorf 1970, 77 kao džepna knjiga; *Holl*, K./*List*, G. (izd.): Liberalismus und imperialistischer Staat, Göttingen 1975; *Vondung*, Kl. (izd.): Das wilhelminische Bildungsbürgertum, Göttingen 1976; *Ritter*, G. A. (izd.): Gesellschaft, Parlament und Regierung, Düsseldorf 1974. Daljnje upute o literaturi, uz ostalo, u: *Wehler*, H.-U. (izd.): Bibliographie zur modernen deutschen Wirtschaftsgeschichte, Stuttgart 1976. i isti (izd.): Bibliographie zur modernen deutschen Sozialgeschichte, Stuttgart 1976. (zbog toga sada slijede samo najnužnije informacije o literaturi).

toga mnogo kritiziran, primjer za rezultate do kojih bi mogla dovesti primjena takvog shvaćanja »historijske društvene znanosti« na historio-grafsku praksu, treba ga ovdje поближе prikazati.⁵²

Karakteristično je da autor ne počinje svoje izlaganje nabranjem više-manje slavinih i po posljedicama značajnih 'djela' više ili manje velikih 'ljudi'. On izričito upozorava na to da nije želio dati nikakav kronološki sačinjen izvještaj o događajnoj historiji Carstva nego »problemski orijentiranu historijsku strukturalnu analizu«. To bi odgovaralo »analitičkim historijskim interesima našega doba«. Ide se za tim da se s pomoću manje narativno-deskriptivnog a više objašnjavajućeg izlaganja postigne bolje razumijevanje prošlosti i sadašnjosti, da se prošlost »po sebi« učini prošlošću »za nas«. Iz svoje kritike objektivističke iluzije historicističkog učenja o intuiciji i l'art pour l'arta, tj. apologetskog status quo — fiksnog stajališta, izvodi on kao zaključak za zadatke svoga rada: a) on im prilazi u »interesu spoznaje«, da posluži emancipatorskom zadatku historijske znanosti, i b) u uskoj vezi s tim da osvjetli »fundamentalni problem« novije njemačke historije, »sudbonosni posebni put« Nijemaca preko Carstva u nacionalsocijalizam kao naročitu radikalnu formu fašizma.

Ta metodološka prethodna razmišljanja i predrzumijevanje svoga predmeta spoznaje naveli su ga da se prije svega pozabavi sa: 1) neravnomjernim, često ometanim, sekularnim trendom k neprestanom industrij-skom i poljoprivrednom rastu; 2) socijalnom promjenom [...] kao pretpostavkom, popratnom pojavom i posljedicom ekonomskog razvitka; 3) politikom kao borbom za šanse moći i kao rezultatom društvene konstelacije snaga pod »primatom održanja ili promjene sistema«.⁵³ On ukazuje izričito na to da se pod uvjetima toga koordinatnog sistema može odrediti i povijesno djelotvorna uloga ideelnih pojedinačnih fenomena, npr. socijaldarvinizma i pangermanizma. Takav stav treba da omogući da postanu poznate naročite pretpostavke namjeravanog spoznajnog postupka i pristupačno provjeravanje sredstvima razumnijeg rješavanja, dakle takvog koje se više odnosi na predmet i slobodno je od utjecaja vlasti. U njemu treba da budu sadržani obrazloživi kriteriji za izbor odgovarajućeg predmeta spoznaje; isto tako — u vezi s tim — kriteriji izbora, raspoređivanja i interpretacije pojedinačnih fenomena koji nas 'interesiraju'. U tako smišljenom prilaženju objektu svoga istraživanja odlučio se Wehler za to da politički režim Njemačkog Carstva — konkretno: njegovo konzerviranje od predindustrijskih elitâ u uvjetima »visoke industrijalizacije« — smjesti u središte razmatranja. On daje da se upozna njegovo pred-znanje: uz ostalo, njegovo uvjerenje o odlučnom značenju osnivačke faze neke države za njezin kasniji razvitak; o tome da je promatranje odgađanja političkog prema privrednom moderniziranju Njemačke pogodno kao orijentaciona točka kritičkog prosuđivanja; da je to narušavanje odnosa djelomičnih područja 'prirodnog' ali ne 'automatskog' toka procesa modernizacije već u Carstvu stvorilo »većinu« važnijih uvjeta za kasniji uspon nacionalsocijalizma.

⁵² Vidi bilj. 48.

⁵³ Wehler, Kaiserreich n. dj., 13.

Na ovom je mjestu vrlo korisna sažeta skica raščlanjivanja Wehlerova prikaza: ne samo zbog toga što je ona razvijanje i konkretizacija pred-razmišljanja o kojima izvještavamo, nego i zbog toga što u njoj dolaze do izražaja sadašnji specijalni problemi o kojima se najviše raspravlja u diskusiji o Carstvu.

U dva kratka poglavlja, koja imaju više uvodni karakter, o situaciji za vrijeme osnivanja Njemačkog Carstva i o njegovu preobražaju u industrijsku državu Wehler ističe — kako je u početku nagoviješteno — sudbomno 'dugotrajno djelovanje' patrijarhalno-autoritarnog tutorstva nacionalnog liberalizma zahvaljujući »bismarkovsko-pruskoj« politici: ona je »pod pritiskom socijalno-ekonomsko-politički motivirane prisile za stabiliziranje i legitimiranje« prišla bijegu u tri pobjedonosna osnivačka rata »malonjemačke Velike Pruske« kao posljednjem izlazu iz slijepice ulice u koju je prijetilo da je odvede računanje na stalnu »revoluciju odozgo«. U svom pregledu trendova dvaju privrednih razdoblja, od 1873. do 1895. i 1895. do 1913, on smjera na usporednost i zajedništvo formiranja »organiziranog kapitalizma« i intervencionističke države — usporednost i zajedništvo što stabiliziraju sistem — kao dvaju aspekata *jednog* fenomena: prema razvojnog modelu Alexandera Gerschenkrona — fenomena brzog, potpunog i neravnomjernog »velikog spurta«* industrijske revolucije iz agrarnog u industrijsko društvo.

Glavni dio odnosi se na političko-socijalni sklop Carstva. U skladu s interesima spoznaje i glavnim perspektivama razmatranja, navedenim u početku, na nov su način spojeni elementi »analiziranog« cjelokupnog sistema u više radnih tokova, što čini jasnim podsysteme odnosno povezanost dijelova u njihovu svakidašnjem strukturalno-funkcionalnom sklopu i njihovu odnosu prema cjelokupnom sistemu. Opasnost od stvarnosti stranog — statičkog prikaza modela, koja nastaje zbog takvog postupka, trebalo bi da bude izbjegnuta dijakroničkim razmatranjem.

Kao pri opisivanju privrednog razvitka, i ovdje Wehler dopijeva do periodizacije. Naročito pri otkrivanju dvaju velikih razdoblja trendova: politički sistem »poluapsolutističkog prividnog konstitucionalizma« bio bi u Bismarckovo vrijeme »bonapartistički diktatorski režim«; ali od 1890. u vilimovskoj eri, u znaku »permanentne državne krize«, »autoritarna polikracija bez koordinacije«. U ta dva perioda, kroz koja je prošla prusko-njemačka politika, odvela ju je — u osnovi samo situaciono prilagođena, ne bitno promijenjena — primjena već u razdoblju osnutka Carstva razvijenih vladavinskih tehnika iz arsenala »revolucije odozgo« svaki put u slijepu ulicu: sistemu »urođena« strukturalna greška, sve veća diskrepancija između političkog i privredno-socijalnog ustrojstva, nije bila ispravljana; put kojim je krenula 1890/97. i ponovo 1914. radi reduciranja pritiska unutarnjosistemskih promjena s pomoću vanjskopoličkih »ofenziva radi rasterećenja«, unekoliko »socijalimperijalističkim« 'izvozom' političke energije koja je radala krizu, doveo je najkasnije oko 1912. do unutrašnjopolitičke i vanjskopoličke nesposobnosti za djelovanje Njemačke, i napokon 1918 — nakon neuspješne posljednje varijante »revo-

* Engl. — krajnji napor u odlučnoj borbi.

lucije odozgo« pod Ludendorffovom »vojnom diktaturom« — u neku vrstu dugoročnog, tj. već od osnutka Carstva pripremanog samorazaranja. Taj Wehlerov pokušaj da periodizira razvitak Carstva predstavlja istodobno kratko izlaganje u kojem su oformljene teze njegove slike Carstva. Sadržaj je dobiven već spomenutim analizama određenih subsistema odnosno vezom dijelova cjelokupnog sistema. Njihovo opisivanje ne stoji samo za sebe, što slijedi iz dosad rečenog. Ono je organizirano dosljedno prema pravim oblicima pitanja — u početku navedenim — kojima je autor dao prednost. Prije svega odnosi se to dakle na pitanje »funkcioniranja«, odnosno na upravljanje sistema vladanja. Wehler, npr., ne razmatra financijsku politiku Carstva po sebi, nego 'operacionalizira' tu činjenicu kao problem 'financiranja sistema vladanja'. Isto tako obrađuje on sastavne dijelove: 'evangeličku državnu crkvu', 'socijalizaciju u obitelji i obrazovanju', 'socijalno osiguranje umjesto socijalne reforme', 'reguliranje konfliktata upravom i pravosuđem' kao »integracione sponse« vladajućeg sistema. Organizacije kao npr. stranke, interesne zajednice, propagandna udruženja, a također i ideologije kao nacionalizam, socijaldarvinizam, antisemitizam, pojavljuju se gotovo samo kao objekti antimodernističkoga vladavinskog spekuliranja, kao 'sirovina' vladavinsko-tehničkog funkcionaliziranja. Nije drukčije postupljeno ni pri prikazu kompleksa 'vanjske politike' i 'naoružanja'. Oboje je dosad u literaturi — prema kriteriju »primata vanjske politike« — naročito intenzivno i iscrpno obrađivano. »Primat unutrašnje politike« čini da se u toj knjizi vanjska politika može naći gotovo samo još kao 'unutrašnja politika *in disguise*'.* Ona se pojavljuje kao dalekosežno planski i manipulativno smišljeni manevar u službi legitimiranja i stabiliziranja vladavine. Nije dakle prihvaćeno ekonomističko objašnjenje njemačkog imperijalizma prije 1914; riječ je u prvom redu o »socijal-imperijalizmu«.

V

Naredna izlaganja predstavljaju pokušaj zaokruženja slike koju je skicirala specijalna literatura najnovijeg datuma o Carstvu.⁵⁴ S obzirom na opseg i svrhu te skice moralo bi biti korisno istaknuti presudne grane razvitka prema posebnim populacionopolitičkim, privrednim, u užem smislu socijalnohistorijskim i drugim pitanjima, koja sada pobuđuju sve veću pažnju.

Već pri prvom prilaženju ustavnohistorijskom uređenju Carstva dospjevalo se do kontroverzne točke stručne diskusije. Je li to bila Velika Pruska, koja je u versajskom dvorcu »anakronističkim oponašanjem vojničkog izbora cara«,⁵⁵ prekrštena u »Njemačko Carstvo«, je li ona

* Zamaskirana unutrašnja politika.

⁵⁴ Nasuprot tome sistematski sačinjena kritika i obavijesti o specijalnim kontroverzama ostaju u pozadini. Isto vrijedi za prikaz onih objavljenih radova koji su manje karakteristični za *promjenu* saveznonjemačke historijske znanosti ukoliko se o njihovu značenju ne daje posebni iskaz. Vidi bilj. 1 i 48.

⁵⁵ Wehler, Kaiserreich n. dj., 60.

ugovornopravno 1. siječnja 1871. osnovana savezna država, bila »ustavna monarhija«⁵⁶ Je li korisno prilaziti tome pitanju tradicionalnim sredstvima ustavne historije, ili bi trebalo *à priori* u 'organskom' razvijanju razlike između ustavnog prava i ustavne stvarnosti socijalnu okolinu političkog sistema u užem smislu, dakle čitav vladavinski sistem; odmah učiniti objektom razmatranja? U tom slučaju trebalo bi uistinu — zajedno s Wehlerom — najaviti odlučnu rezervu protiv karakteriziranja te državne tvorevine kao ustavne monarhije, koja je po svom obliku bila prilagođena tadašnjoj konkretnoj situaciji i naročitoj prusko-njemačkoj tradiciji. Takvo kritičko shvaćanje kazuje u svom krajnjem obliku da je vladavinski sistem Njemačkog Carstva bio već u fazi svoga osnivanja preprogramiran na samorazaranje: dominirala je volja ekonomski silaznih političko-društvenih elita, kojima je bilo stalo do unutrašnjopolitičkog blokiranja i vanjskopoličkog skretanja energije za moderniziranje buržoasko-liberalnog ustavnog pokreta i radničkog pokreta, što je opet prije ili kasnije moralo voditi unutrašnjopolitičkoj obamrlosti i »bijegu prema naprijed« u evropski rat.

U svakom slučaju značajno je da je bila ostvarena djelomična realizacija buržoasko-liberalnih zahtjeva za ustavnom i nacionalnom državom pod konzervativnom vladom koja je imala čvrst birokratsko-militaristički temelj; građanstvo je bilo sugestivnom snagom djelotvornih dokaza političke moći navedeno na prilagođivanje. Bismarck, a ne neko narodno predstavništvo, spojio je prilično pragmatički u 'direction' »monarhističko-autoritarnu državnu vlast, nacionalnodemokratski parlament i liberalno-državnopravnu misao«.⁵⁷ Sporno je može li se dakle unutrašnjopolitička stvarnost razdoblja od 1870–71. do 1890. objasniti s pomoću »modela bonapartizma« ocrtanog u Marxovom »Osamnaestom brumaireu Louisa Bonaparte« (1852). Doduše, mogla bi se tako shvatiti naročito diktaturi slična gotovo neograničena Bismarckova vlast poslije 1871, karakteristična povezanost konzervativnih i revolucionarno-plebiscitarnih elemenata u njegovoj tehnici vladanja, a približno i socijalni sadržaj njegove politike. Ali bi moralo biti vrlo teško Marxovu predodžbu o postojanju klasne ravnoteže kao pretpostavke za relativno privremeno osamostaljenje političke moći primijeniti u pojedinostima na prusko-njemačku situaciju. Za zagovornike toga modela rađa se ovdje istodobno sklonost prema sistematiziranju diskusije o kontinuitetu: to bi moglo pridonijeti, zajedno s analizom dugoročnih socijalnoekonomskih razvojnih tendencija, i objašnjenju prodrone sposobnosti i socijalne funkcije nacionalsocijalizma, naročito otkrivanju uloge samog diktatora.⁵⁸

⁵⁶ Za nastanak Carstva, za ustavne probleme i osnovne linije razvitka u Bismarckovo doba, uz ostale, Wehler, n. dj., 30–40, 60–67; Böhm, H.: Deutschland Weg zur Grossmacht (za razdoblje 1848–1881), Köln, Berlin 1966; Boldt, H.: Deutscher Konstitutionalismus und Bismarckreich, u: Stürmer (izd.), Kais. Deutschland n. dj., 119–42; Stürmer, M.: Regierung und Reichstag im Bismarckstaat 1871–1880: Düsseldorf 1974.

⁵⁷ Stürmer, M.: Bismarcks Deutschland als Problem der Forschung, u: isti (izd.), Kais. Deutschland n. dj., 7–25, ovdje 15.

⁵⁸ Uz to Kuhn, A.: Das faschistische Herrschaftssystem und die moderne Gesellschaft, Hamburg 1973, naročito 102–38; Wippermann, W.: Faschismustheorien, Darmstadt 1972, '77, ovdje naročito 42–55, 104–22.

Bismarckova unutrašnja politika formirala se u toku sedamdesetih godina kao suradnja pretežno s liberalnim strankama; naprotiv, osamdesetih godina on je išao zajedno s konzervativcima, uz to ponekad i s nacionalističko-konzervativnim dijelom liberala («Nacionalno-liberalna stranka»), pa čak s parlamentarnim predstavništvom katoličkog dijela stanovništva («Centar») protiv kojega je borba («Kulturkampf») bila napuštena potkraj sedamdesetih godina. Značenje te unutrašnjopolitičke prekretnice, uglavnom u 1878/79, u literaturi se ne prosuđuje suglasno. O čemu je uopće riječ pri danas aktualnoj visokoj ocjeni njezina značenja za razvitak Carstva i najnovije njemačke historije, istakli su uz ostale Fischerov učenik Helmut Böhme, Hans-Ulrich Wehler i Michael Stürmer slijedeći Hansa Rosenberga:⁵⁹ 1878/79. bila je posrijedi neka vrsta »konzervativnog novog osnivanja« Carstva.⁶⁰ Bismarck je želio isključiti svoje liberalne kompromisne partnere od 1871. kao potencijalnu opoziciju, i definitivno oslabiti *Reichstag* kao eventualni forum budućih zahtjeva za parlamentariziranje. U osnovi, diskusija se kreće manje oko toga kakav je ishod postigao nego oko toga kakvu funkciju treba dati pojedinim djelomičnim područjima politike u vezi s tom antimodernističkom korekturom kursa: je li rascjep liberala, koji je Bismarck postigao 1878/79 — njihove lijeve grupe neprijateljske Bismarcku doživjele su zapravo u prvoj polovici osamdesetih godina upravo senzacionalno, malo prije prvoga svjetskog rata ponovno apsolutno značajno jačanje svoga javnog utjecaja! — u Njemačkoj definitivno namjestio skretnice na antidemokratsku politiku, na štetu parlamentariziranja, odnosno najzad u korist 'fiksiranja' vlade, stranaka, udruženja i javnosti.

Prije svega nije jasno čime je prvenstveno bila određena Bismarckova računica. Da li namjerom da štetne političko-društvene posljedice agrarne krize za konzervativni veleposjed predusretne tako što se odlučio da se okrene protiv načela slobodne trgovine privrednog liberalizma, a za carinsko-političko subvencioniranje »Junkera«? Ili je — računajući dalekosežno na mnogo uspjeha — namislio dio industrijskog vodećeg sloja također državnim zahvaćanjem u privredu, tj. zaštitnom carinom, otkinuti od građanstva i rojalizirati? Ili je bilo posrijedi više suzbijanje — po sebi još malo značajne — socijaldemokracije sredstvima represije («Zakon o socijalistima», 1878) i istodobno »kolektivno potkupljivanje« (Groh) radnika (socijalno osiguranje umjesto socijalne reforme)⁶¹ — oboje ponovo protiv liberalnih predodžbi o pravnoj državi odnosno protiv zadružne samopomoći? Kakvu je važnost imalo, nadalje, moguće vanjskopolitičko prosuđivanje da se parlament zadrži od upuštanja u raspravljanje o komplicirano-labilnoj politici saveza, koja je trebalo da konzervira onu novu ravnotežu velesila uspostavljenu između krimskog rata i njemačko-fran-

⁵⁹ Rosenberg, H.: Grosse Depression und Bismarckzeit, Berlin 1967, novo izdanje Frankfurt et al. 1976.

⁶⁰ Stürmer, Bismarcks Deutschland, u: isti, Kais. Deutschland n. dj., 8.

⁶¹ Uz to Sauer, W.: Das Problem des deutschen Nationalstaats, u: Wehler (izd.), Moderne deutsche Sozialgeschichte n. dj., 407–36, ovdje 430–34 (prvi put 1962); Rosenberg, Grosse Depression n. dj., VI poglavlje; Wehler, Kaiserreich n. dj., 135–40.

cusnog rata?⁶² Ili je kancelar želio izmjenom unutrašnjopolitičkih partnera i kursa naprosto osigurati svoj osobni položaj na vlasti? Također je nejasno stajalište prema neprestano ponavljanoj pitanju o odnosu politike i privrede uopće. Ipak je niz detaljnih istraživanja ponukao na to da se s globalnim, empiriji dalekim, principijelno-dogmatičkim tvrdnjama postupa oprezno. Ako se ovdje uopće nešto može označiti kao donekle sigurno, onda ovo: osnivanje Carstva, promjena kursa 1878/79. i njemačka vanjska politika od 1871. do 1890. najvjerojatnije ne nose pečat ni primat vanjske politike ni, 'jednodimenzionalno', privredne stvarnosti.

Neusporedivo više odziva našla je zahvaljujući prethodnim radovima — među ostalim Eckarta Kehra⁶³ i Hansa Rosenberga — teza o »primatu unutrašnje politike«, dakle za historijski proces presudnoj ulozi unutrašnjopolitičkih i — u vezi s tim — privrednih faktora.⁶⁴

Svakako, u međuvremenu je empiričko provjeravanje — npr. u području istraživanja privrednih konjunktura, istraživanja industrijalizacije i modernizacije — pokazalo, da je ta teza malo pogodna kao polazna točka za stvaranje historijsko-teorijskog sistema, a više kao hermeneutički upotrebljiva pomoć u objašnjavanju.⁶⁵ Očrtava se, npr., empirički izrađena korektura Rosenbergova očekivanja da se politički i privredno-društveni razvitak Bismarckova doba može sinhronizirati orijentiranjem na period trajnog privrednog trenda od 1873. do 1895, na tzv. »veliku depresiju«. Je li ta »velika depresija« uopće — kao stanje konjunktura — postojala? Rosenberg bi sam sada — tj. 1976 — kao oznaku pretpostavio »deflaciju«. Ali je li održiva predodžba o konzistentnoj privrednoj konjunktornoj jedinici što je trajala više od dva desetljeća (!), usprkos dvjema kratkim fazama zamaha (1879–1882, 1886–1890)? Možda će dalje voditi već gotovi rezultati privredno-naučnog istraživanja manjih konjunktornih jedinica, primijenjeni — ugledajući se na Rosenberga — prije svega na vrijeme od izborne pobjede antibizmarkovske fronde 1881. do pada Bismarckova nasljednika Caprivija 1894. Teza o »primatu unutrašnje politike« morala bi doživjeti daljnju modifikaciju: prije svega, novo-objavljeni radovi o vilimovskoj eri pokazuju da će dosad zanemarivano pitanje o značenju naročitih vanjskopoličkih faktora historijskog procesa, koji se ne daju do kraja izvesti iz socijalnohistorijskih procesa, naići na

⁶² Isti, Bismarck und der Imperialismus, uz ostalo, 486–503; isti, Kaiserreich n. dj., III poglavlje/6.1 i III/7; Hillgruber, A.: Zwischen Hegemonie und Weltpolitik, u: Stürmer (izd.), Kais. Deutschland n. dj., 187–204 s kritikom o Wehleru: Precjenjivanje ekonomskog (203, bilj. 3), isti: Politische Geschichte in moderner Sicht, u: HZ 216 (1973), 529–52. Wehler contra Hillgruber u GG (1975), 344–69.

⁶³ Kehrovi članci koje je ponovo izdao Wehler: Primat der Innenpolitik, Berlin 1965, 70.

⁶⁴ Nove postavke u kritici, uz ostalo u Hildebrand, Kl.: Geschichte oder »Gesellschaftsgeschichte«? u: HZ 223 (1976), 328–57. Ali k tome i Kocka, Sozialgeschichte n. dj., uz ostalo, 108–11; uskoro izlazi Wehler, H.-U.: Kritik und kritische Antikritik, u: HZ.

⁶⁵ Usp. bilj. 70: Borchardtova kritika koncepta »velike depresije«. Vidi kratki predgovor Hansa Rosenberga (1975) novom izdanju »Grosse Depression« (1976), str. X–XIV. Uz to i Kocka, Sozialgeschichte n. dj., uz ostalo, 89–111, naročito 104 i dalje; Wehler, H.-U.: Probleme der modernen deutschen Wirtschaftsgeschichte n. dj., u: isti: Krisenherde des Kaiserreichs, Göttingen 1970, 291–311, 408–30; isti: Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen 1975. (oboje s vrlo sadržajnim informativnim aparatom) i Borchardt, K.: Die industrielle Revolution in Deutschland, München 1972.

veću duhovnu prijemljivost.⁶⁶ Uz to: ponovljeni zahtjevi, odnosno objavljivanja detaljnijih analiza značenja kolektivno-psihičkih faktora, ostala su dosad uglavnom samo goli program.⁶⁷

Detaljna istraživanja u tim područjima pretpostavka su za to da savezno-njemačka historijska znanost, oslobođena historističko-pozitivističke ortodoksije, ne tetura više od jednog »primata« ka drugome. Prigovor, koji bi se mogao očekivati od historijske znanosti u DDR-u, da nedostaju jasni prioriteti odnosno da se širi neobavezni eklekticizam, ne bi doduše bio neopravdan;⁶⁸ u osnovi bi on samo potvrdio da se radilo empirijski otvoreno i pojmovno fleksibilno, tj. da je to pravi put. Tek se tada mogu očekivati jasne odluke o mogućim tezama, koje se odnose na tako važna pitanja kao što je značenje događaja od 1878/79. za najnoviju njemačku historiju, na »bonapartistički« karakter Bismarckove politike, na prvenstveno socijalnu motivaciju Bismarckova imperijalizma.

Važniji razvojni koraci njemačke politike u osamdesetim godinama mogu se predočiti na osnovi teza za '1878/79'. U privrednom području⁶⁹ ponovila se, nakon kratkotrajnog oporavljanja, depresivna konjunktura tendencija u toku godina 1882. do 1886. Dok se zatim industrijskoprivredni položaj poboljšavao, i dalje je trajala strukturalno uvjetovana kriza poljoprivrede. S tim u vezi pojačao se »bijeg sa zemlje«, tj. odlaženje seoskog stanovništva u industrijske centre. Zbog toga se oko 1890. Nje-

⁶⁶ Usp. bilj. 62. Odlučno kritizira Wehlerov koncept imperijalizma s više tradicionalnog gledišta W. Baumgart: Deutschland im Zeitalter des Imperialismus 1890–1914, Frankfurt et al. 1972, naročito B/II i III. Protiv toga opet, uz ostale, G. Ziebur: Neue Forschungen zum französischen Kolonialismus, u: NPL 21 (1976), 156–181, ovdje 178 i dalje: »nije teoretski zasnovano«. Za diskusiju o imperijalizmu, uz ostale, Wehler, H.-U. (izd.): Imperialismus, Köln, Berlin 1972, 2. izd. i Mommsen, W. J.: Imperialismustheorien, Göttingen 1977. Vidi također isti: Domestic Factors in German Foreign Policy, u CEH 6 (1973), 3–43.

⁶⁷ Važne postavke u Rosenberga, Grosse Depression n. dj., uz ostalo, 55 i dalje, 88–117. U odnosu prije svega na vilimovsku eru: Groh, D.: Negative Integration und revolutionärer Attentismus, Frankfurt et al. 1973, 75 (naročito za socijaldemokraciju 1909–14), ovdje, uz ostalo, 49–55, 68 i dalje, 82, 52, 377. Zanimljivi pojedinačni poticaji u Berghabna, V.: Der Tirpitz-Plan, Düsseldorf 1971, 490 i dalje, 602 i dalje, i isti: Germany and the Approach of War in 1914, London 1973, 166 i dalje i 181 o »over-perception-overreaction«-strukturi stvaranja političkog mišljenja u Njemačkoj naročito 1912–14. Nadalje, Hampe, P.: Sozialökonomische und psychische Hintergründe der bildungsbürgerlichen Imperialbegeisterung, u: Vondung (izd.), Bildungsbürgertum n. dj., 67–79. Nije uvjerljiv Wehler u Kaiserreich n. dj., 179 i dalje: njegov 'makro'-historijski zahvat omogućuje doduše otkrivanje vladavinskotehničke funkcije npr. socijaldarvinizma i pangermanizma, ali ne objašnjava njihovu socijalno-psihičku dinamiku. Uz to također Schödl, G.: Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890–1914, Frankfurt, Bern, Las Vegas 1978. (o njemačkom »ekstremnom nacionalizmu« prije 1914), uz ostalo 276–81.

⁶⁸ Usp. bilj. 50: Schleierova kritika Wehlera, u: Explicite Theorie n. dj., uz ostalo 481. Bertold, W. et al.: Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung. Handbuch. Berlin (Ist.), licencirano izdanje Köln 1970. nije uzeto u obzir jer se odnosi na prevladano stanje diskusije oko sredine šezdesetih godina.

⁶⁹ K tome uz Rosenberga na navedenom mjestu naročito Knut Borhardt: Wirtschaftliches Wachstum und Wechsellagen 1800–1914, u: Aubin, H./Zorn, W. (izd.): Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 2 sv., 2. sv. (19/20. stoljeće), Stuttgart 1976, 198–275, ovdje 266 i dalje. Vidi također Mottek, H. et al.: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands, 3 sv., 3. sv., Berlin (Ist.) 1974.

mačko Carstvo ne može više smatrati agrarnom državom.⁷⁰ Znatni dije-
lovi agrarnokonzervativne socijalne osnovice bizmarkovske politike našli
su se dakle u privredno nesigurnom položaju ili su otišli u regije gdje
su došli u dodir s radničkim pokretom. Nasuprot tim strukturalnim pro-
mjenama, vladine obrambene mjere ostale su prilično nedjelotvorne: podu-
piranje poljoprivrede carinskom politikom nije ništa izmijenilo na uzroci-
cima i daljnjem trajanju poljoprivredne strukturalne krize; kombinacija
suzbijanja socijaldemokracije i socijalnopolitičkih premija za primjerno
ponašanje — karakteristično najprije samo za industrijske radnike — uspo-
rila je doduše formiranje radničkog pokreta, prije svega slobodnih sindi-
kata, ali nije mogla spriječiti uspon same partije. Mnogo manje na
državnu nego na »anonimnu« socijalnu politiku⁷¹ — tj. porast stupnja
realne nadnice od osamdesetih godina — treba svesti na to što je, usprkos
radikalnosti na riječima i nadama u revoluciju socijaldemokracije, ipak
postala mogućom integracija radnika u državu, neka vrsta »negativne
integracije«.

Privredna kriza, unutrašnje seobe, urbanizacija, ponavljani apel 'režisera'
»revolucije odozgo« putem stranaka neposredno na javnost — bili su važni
uvjeti u osamdesetim godinama bitno ubrzanog politiziranja masa: nastalo
je neko »političko tržište masa«⁷² u Pruskoj-Njemačkoj. Uspon socijalde-
mokratskog i katoličkog masovnog pokreta odgovarao je opadanju moći
stranaka što su ih tradicionalno vodile istaknute ličnosti.⁷³ Pri novom
organiziranju liberalnih i konzervativnih stranaka zapaženo je određeno
interesno-političko specijaliziranje. To je opet bila pretpostavka za to da je
1887. došlo do parlamentarno-stranačko-političkog potvrđivanja — koje
se ocrtavalo već od 1878/79 — nacionalno-liberalno-konzervativnog save-
za (»Schlotbarone und Krautjunker« — predstavnika teške industrije i
poseljačenih seoskih plemića). Bismarck je podržavao taj parlamentarni

⁷⁰ O socijalnoj historiji Carstva dokumentacija u Ritter, G. A./Kocka, J. (izd.):
Deutsche Sozialgeschichte, sv. 2, München 1974; Conze, W.: Sozialgeschichte 1850–1918;
u: Aubin/Zorn (izd.), Wirtschafts- und Sozialgeschichte n. dj., II, 602–85; Born, K. E.:
Der soziale und wirtschaftliche Strukturwandel Deutschlands am Ende des 19 Jh.s., u:
Wehler (izd.), Moderne deutsche Sozialgeschichte n. dj., 271–84 i kao kratki prikaz:
Böhme, H.: Prolegomena zu einer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im
19. und 20. Jh., Frankfurt 1968, 4. izd. 1972, ovdje 70–111.

⁷¹ Rosenberg, Grosse Depression n. dj., 217.

⁷² N. dj., 123.

⁷³ Što se tiče stranaka i udruženja u literaturi još postoje znatne praznine. Vidi uz
Bergsträsser, L./Mommson, W.: Geschichte der politischen Parteien in Deutschland,
München 1965, 11. izd. Nadalje, uz ostalo, važne članke Lepsius, R. M.: Parteien-
system und Sozialstruktur: zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesell-
schaft u: Wirtschaft, Geschichte, und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift F. Lütge, Stutt-
gart 1966, 371–93; Nipperdey, Th.: Interessenverbände und Parteien in Deutschland vor
dem Ersten Weltkrieg, u Wehler (izd.), Moderne deutsche Sozialgeschichte n. dj., 371–88
(prvi put 1961). Ritter, G. A. (izd.): Deutsche Parteien bis 1918, Köln, Berlin 1973;
Winkler, H. A.: Pluralismus oder Protektionismus?, Wiesbaden 1972. (udruživanje kao
ustavnopolitički problem) i Puble, H. J.: Parlament, Parteien und Interessenverbände
1890–1914, u: Stürmer (izd.), Kais. Deutschland, 340–77 (s periodiziranjem i pokušajem
tipologiziranja) i Ritter, G. A.: Die Arbeiterbewegung in wilhelminischen Reich, Berlin
1963, 2. izd. (za 1890–1900). Važni prilozi u historiji DDR k tome uz ostale i Fricke,
D. (izd.): Die bürgerlichen Parteien in Deutschland, 2. sv., Leipzig 1968, 70; Seeber,
G.: Zwischen Bebel und Bismarck (lijevi liberalizam 1871–93), Berlin (Ist.) 1965;
Bismarcks Sturz, Berlin (Ist.) 1977. (s izvještajem o istraživanju 5–34).

»kartel« dopunjavani interesnim savezima koji su postepeno izbijali u prvi plan. To je odgovaralo njegovim nadama u »ekonomiziranje«, u sve veći 'do ut des' radi manipuliranja parlamentom. To odozgo inscenirano stvaranje upravljačkog konzervativno-nacionalno liberalnog »bloka«, tzv. »politika okupljanja«, postalo je parlamentarno-stranačko-političkim kontrapunktom tzv. »solidarnog protekcionizma«: uza sve veće zaobilaznje parlamenta kao ustavom određenog mjesta za iznošenje društvenih konflikata i usporedni državni intervencionizam solidarizirale su se vodeće grupe 'države' i društva u interesu konzerviranja *statusa quo* političko-društvene raspodjele moći.

Ti integracijski mehanizmi — negativna integracija i politika okupljanja — bili su upotpunjeni instrumentom »sekundarne integracije«. ⁷⁴ Iako je to po sebi bilo usmjereno na sve dijelove društva i doista tako i djelovalo — bez sumnje jako i na radnike — trebalo je u prvom redu služiti za to da se srednji slojevi (»Mittelstände«), sve jače izloženi socijalnoj diferencijaciji, pretvore u masovnu bazu »kartela« spremnu za aklamaciju — njihova je politička energija skrenuta od ostvarivanja objektivnih interesa na neki nadomjesni objekt; njega obilježava rukovodeća osoba bonapartističkog vladavinskog sistema u simuliranoj opasnoj situaciji plebiscitarnim apelom na »zajednicu«. Već strukturalno dan antidemokratski i agresivni način toga postupka — što ga je najradije inscenirao Bismarck malo prije parlamentarnih izbora — radi uspostavljanja konsenzusa, dobiva svoju punu opasnost izborom odgovarajućih nadomjesnih objekata. Tako vladavinsko-tehnički funkcionalizirani, nacionalizam — ponovo mobiliziran upravo protiv 'supersile' Engleske, antisemitizam, antislavenski stereotipi, antidemokratske vrijednosne predodžbe, antiparlamentarne predodžbe i dr., dobivaju prvi put *povezani* značajan utjecaj na političko ponašanje njemačke javnosti. Koliko je opravdano govoriti dakle, s obzirom na Bismarckovo doba, o »predfašizmu«, ostaje dvojbeno. ⁷⁵ Ipak treba upozoriti: takav pokušaj da se odgovori na pitanje kontinuiteta bio bi jako izložen opasnosti da bi morao previše apstrahirati od određenih socijalno-ekonomskih i socijalno-psihičkih datosti osamdesetih godina — ne vodeći nimalo računa o naročitim problemima samog pojma »fašizam«. *Moguće* opasno »dugotrajno djelovanje« »Bismarck sistema« ⁷⁶ spoznali su već tadašnji promatrači, naročito lijevoliberalni. To bi trebalo da dublje uđe u analizu epohe, jer su upravo ti lijevoliberalni Bismarckovi fronderi postigli za posljednjeg desetljeća vladavine »poludiktatora« uvjerljive izborne uspjehe; odziv na koji su naišli kod »srednjih staleža«, naročito u većim gradovima, i višestruko liberalna shvaćanja prijestolonasljednika, kasnijeg cara Friedricha III, dali su opravdan povod očekivanju buduće korekture kursa u liberalnom smjeru. Do Bismarckova odstupanja došlo je zapravo također u vezi s izbornim uspjehom opozicionalnih stranaka; »neprijatelji Carstva« bili su upravo 1890. jači nego ikada. »Sistem Bis-

⁷⁴ Vidi *Sauer*, Nationalstaat, 427–36.

⁷⁵ Uz to *Puble, H. J.*: Von der Agrarkrise zum Präfaschismus, Wiesbaden 1972; *Wippermann*, Faschismustherorien n. dj., 104–18.

⁷⁶ *Max von Forckenbeck*, Brief an Franz von Stauffenberg, Breslau 19. I. 1879: u: *Wentzcke, P./Heyderhoff, J.* (izd.): Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks, 2 sv., 2. sv., Bonn, Leipzig 1927, 230 i dalje.

marck« dospio je u slijepu ulicu: kao posljednja perspektiva daljnjeg razvoja ocrtavala se odluka između dviju mogućnosti, koje su u osnovi obje značile očitovanje sloma dosadašnje politike, naime između »parlamentarno-monarhijskog ili konzervativno-dinastičkog državnog udara«. ⁷⁷

VI

Prihvati li se ta — ovdje samo grubo skicirana — slika Bismarckova doba, koja je danas u prednjem planu saveznonjemačke diskusije o Carstvu, nastaje mogućnost da se i vilimovska era — godine 1890. do 1918 — prikaže interpretatorskim sredstvima literature o Bismarcku. Moglo bi se pokušati da se politički razvitak objasni s pomoću ovakve periodizacije (A): 1890—94/97, (B): 1894/97—1907, (C): 1907—09, (D): 1909—14, (E): 1914—18. Takva interpretacija vilimovske ere završila bi se istom tvrdnjom samo je riječ o nastavku toka prusko-njemačke politike — ali koji je sada dospio do kraja slijepe ulice — prema uzorku utvrđenom već 1866/71, odnosno 1878/79.

A

Bismarckov nasljednik Georg Leo Graf von Caprivi (1890—94) trudio se oko novog reformsko-konzervativnog koncipiranja prusko-njemačke politike. ⁷⁸ Na planu unutrašnje politike poduzeo je on, pod dojmom ponovljene privredne stagnacije (1890—95) i opće društvene krize modernizacije, oprezno ali ipak jasno određenu liberalizaciju. Tako je u trgovinsko-političkom pogledu zauzeo stajalište u korist nosilaca privredne modernizacije, dakle industrije, a protiv veleposjeda istočno od Elbe. Pritisku time izazvanog agrarno-konzervativnog protestnog pokreta nadao se da će se oduprijeti s pomoću liberala i Centra, koje je uz ostalo želio pridobiti za se izmijenjenom privrednom, kulturnom, crkvenom, pravosudnom politikom i politikom prema nacionalnim manjinama.

Popuštanje zategnutosti u odnosu između vlade i opozicije — olakšano slabljenjem borbe protiv radničkog pokreta i intenziviranjem socijalne politike — trebalo je da i vanjsku politiku oslobodi njezine funkcije rastezljivog ventila unutrašnjega kriznog pritiska. Naročito je imao biti trajno poboljšan odnos prema Engleskoj. Dosljedno tome pokazao se Caprivi spremnim za dalekosežno odustajanje od kolonija i pomorskog naoružanja velikog stila. Umjesto toga, Njemačkoj bi pripalo kontinentalno zaštićivanje bokova prekomorsko-pomorske hegemonije Engleske. Orijentiran protiv Rusije i Francuske, trebalo je da Caprivi u uskoj vezi s Austro-Ugarskom formira srednjoevropski blok koji bi mogao biti sposo-

⁷⁷ *Stürmer, M.*: Staatsstreichgedanken im Bismarckreich, u: HZ 209 (1969), 566—615.

⁷⁸ *Röhl, J. C. G.*: Deutschland ohne Bismarck, 1890—1900. Tübingen 1969; *Leibenguhrt, P.*: Modernisierungskrisis des Kaiserreichs, disertacija, Köln 1975; *Altrichter, H.*: Konstitutionalismus und Imperialismus, Frankfurt, Bern, Las Vegas 1977, uz ostalo, 44—68, 109—53; *Mommsen, W. J.*: Die latente Krise des Wilhelminischen Reiches, u: MGM 15 (1974), 7—28, ovdje 7—16.

ban za mirnu trgovinsko-političku penetraciju u jugoistočnu Evropu i na Bliski stok. Nije sigurno bi li taj pokušaj reforme — zapravo jedini u Carstvu — imao pravu šansu čak pod carem Friedrichom III, koji je umro 1888, već nekoliko mjeseci nakon stupanja na prijestolje. Pod Vilimom II to svakako nije bio slučaj: uz niz ostalih razloga mladoga je monarha već posve osobni moment, neka vrsta pomame za profiliranjem, tjerao natrag u koordinacijski sistem bizmarkovske koncepcije koja je, činilo se, držala za njega pripremnom ulogu osobnog ujedinitelja à la Wilhelm I (1861/71—88) i ulogu bonapartističkog režisera.

B

Taj put prema »narodnom caru«,⁷⁹ prema nekoj vrsti plebiscitarnog apsolutizma, nije mogao voditi preko Caprivija: njegova privredna politika rasula je »kartel«; njegova unutrašnja politika kao cjelina dovela je u pitanje integracione navike koje je Bismarck usadio političkom tržištu masa. Tako je Caprivi ubrzo dospio, vjerojatno već 1892, u opću izolaciju. Ali, usprkos višegodišnjem eksperimentiranju, nije došlo do prave orijentacijske krize. Zahvaljujući industrijsko-privrednoj visokoj konjunkturi, koja je sebi prokrčila put oko 1895, obnovljenim tendencijama solidarnosti teške industrije i veleposjedničke poljoprivrede, kao i novom kolonijalno-političkom nacionalističkom raspoloženju javnosti, došlo je do novog izdanja bizmarkovske politike u obliku nove vilimovske varijante kombinacije politike okupljanja i imperijalizma, koja se oslanjala na široku opću suglasnost.⁸⁰ To je za područje unutrašnje politike značilo: ponovno kočenje npr. socijalne i manjinske politike; povratak na — čak bitno intenzivirano — carinsko odnosno trgovinsko-političko subvencioniranje privrednih grupacija nosilaca kartela od 1887; vojni potencijal bio je povećan brзом izgradnjom ratne flote; visoke zaštitne carine i naoružanje vezali su ponovo pouzdanije veleposjedničku poljoprivredu i tešku industriju za državno vodstvo; omogućili ponovno uspostavljanje kartela i stvorili donekle povoljne uvjete za primjenu bizmarkovskih integracijskih tehnika. Nasuprot zauzimanju pruskog ministra financija Johanesa von Miquela (1890—1901) za čisto ponovno uspostavljanje bizmarkovskog kartela od 1887, Bernhard von Bülow (1897. državni sekretar vanjskih poslova; 1900—1909. državni kancelar) i Alfred von Tirpitz (1897—1916. državni sekretar carske ratne mornarice) težili su njegovu proširenju do liberalnog središta: za razliku od Miquela, oni nisu smjerali na konzervativno revidiranje ustava, nego na proširenje unutrašnjo-političke osnove tadašnjega stanja.⁸¹ I vanjsku politiku željeli su ponovo

⁷⁹ K tome isto, 15 i dalje.

⁸⁰ Vidi *Stegmann, D.*: Die Erben Bismarcks, Köln, Berlin 1970 (Razvoj politike okupljanja prije svega 1897—1913); *Bergbahn, Tirpitz-Plan*, n. dj.; Schorttelius, H./Deist, W. (izd.): Marine und Marinepolitik im kaiserlichen Deutschland 1871—1918, Düsseldorf 1972; *Winzen, P.*: Die Englandpolitik Friedrich von Holsteins 1895—1901, disertacija, Köln 1975 (obrađeno diplomatsko-politički); *Vogel, B.*: Deutsche Russlandpolitik, Düsseldorf 1973 (1900—1906); Dokumentacija i komentar s gledišta historije u DDR: Herrschaftsmethoden des deutschen Imperialismus 1897/98—1917, Berlin (Ist.) 1977.

⁸¹ U vezi s tim kritički protiv Stegmanna, uz ostale, *Mommsen, W. J.*: Latente Krise n. dj., 20, i *Puble, Agrarkrise* n. dj., 57 i dalje.

u svrhu obrane od unutrašnjopolitičke krize, dosljednije nego 1890. do 1897, podrediti »svjetskoj politici« i izgradnji flote — instrumentima sekundarne integracije. Engleska je zavaravana usprkos ponavljanim pregovorima o savezu; istodobno se nastojalo na stanovitom poboljšanju odnosa s Rusijom.

U interdisciplinarnoj diskusiji o toj »klasičnoj« fazi njemačkog imperijalizma, koja je nastupila 1897, dosad su izneseni važni prigovori protiv političkohistorijskog (u užem smislu), tj. diplomatskog, idejnog i vojnohistorijskog gledanja, kao i protiv ekonomističko-determinističkih pokušaja objašnjenja. Poteškoće stvaranje teorije tako su velike da bi se mogao steći dojam kao da su i marksistički i »građanski« historičari nemoćni pred njima. Već spomenuti Wehlerov »socijalimperijalistički« pokušaj objašnjenja čini se da ima prije svega ove »razumljive« slabosti koje proizlaze iz njegova naučohistorijskog i stručnohistorijskog položaja:⁸² (a) On je previše orijentiran na raspravljanja o primatu unutrašnje ili vanjske politike, odnosno na namjeru da ovaj posljednji opovrgne. To je doduše urodilo opravdanom kritikom teoretske tradicije imperijalizma; ali je dovelo do zanemarivanja privrednih *vanjskih* odnosa Njemačkog Carstva. Dosad je bilo zanemarivano otkrivanje »uloge« koju je Njemačka preuzela na svjetskom tržištu nastalom potkraj 19. stoljeća, dakle u novoj svjetskoprivrednoj međunarodnoj podjeli rada i hijerarhiji, u njezinoj samostalnosti prema endogenim uvjetima postojanja vilimovskog imperijalizma. (b) S tim u vezi došlo je do potcjenjivanja izvanredno važne razlike između imperijalističkog elementa njemačke politike prije i poslije 1897: dok je kolonijalopolitička »formalna« varijanta imperijalizma Bismarckova doba bila, još u okvirima bonapartističkog vladavinskog proračuna, dalekosežno svrhovito racionalna u odnosu na unutrašnjopolitičku cjelokupnu koncepciju, morao je vilimovski imperijalizam sa svojim karakterističnim kolebanjem između formalne i neformalne varijante zbog određenih unutrašnjih i vanjskih odnosa, kao objekt antimodernističke unutrašnje politike, biti manje pogodan za instrumentaliziranje. (c) Ako su (a) i (b) točni, onda iz toga proizlazi za interpretaciju vilimovske vanjske politike kao imperijalizma: Vanjski privredni utjecaji — naročito veliko značenje »svjetskopolitičkih« konkurentskih država kao kupaca njemačkog industrijskog izvoza i kao partnera prenapregnutog domaćeg kapitala pri financiranju ne samo »druge industrijalizacije« u području novih glavnih sektora (elektrotehnika, kemija) nego i ambicioznijih njemačkih vanjskoprivrednih pothvata (npr. bagdadska željeznica) — bili su jači, mogućnosti neograničenog upravljanja vladajućeg

⁸² Takva prosuđivanja, kojima svakako nedostaje sistematičnost i empirijska zasnovanost, treba da prije svega povežu utiske koji se dobivaju iz sadašnje diskusije o imperijalizmu. Ona se uvelike pridržavaju Zieburu, G.: Sozialökonomische Grundfragen des deutschen Imperialismus vor 1914, u: Wehler (izd.), Sozialgeschichte heute, 495–524. Vidi također bilj. 62 i 66. Važan je, uz ostale, Poidevin, R.: Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898 à 1914, Paris 1969; Nipperdey protiv Wehlerova modela »socijalimperijalizma«, u: GG 1 (1975), 548 i dalje; s tradicionalnog gledišta E. Hölzle: Die Selbstentmachtung Europas, Göttingen 1975; Najnovije W. J. Mommsen: Europäischer Finanzimperialismus vor 1914, u: HZ 224 (1977), 17–81 (o odnosu države i privrede, odnosno financijskog i industrijskog kapitala u imperijalističkoj »praksi«, osobito također u Turskoj i na Bliskom istoku).

sistema u cjelini dakle manji nego što govori okupljačko-političko-socijal-imperijalistički model objašnjenja što ga je razvio H.-U. Wehler i drugi. Ono u njemu sadržano shvaćanje uzajamnog djelovanja 'države', teške industrije i financijskog kapitala kao centara volje imperijalističke politike mora dakle biti korigirano. Od toga empiričkog nalaza ne može opet ostati netaknutom teoretska povezanost iskaza izričito stavljena u osnove modela objašnjenja.

Za karakteriziranje vilimovskog imperijalizma ocrtava se u vezi s tim ova perspektiva interpretacije: on nije bio kao politika sile tako inicijativan i agresivan kako to prikazuje npr. Fritz Fischer; on isto tako nije bio toliko planski smišljeni manevar za svladavanje odnosno potiskivanje unutrašnjopolitičkih kriza kako se rado tvrdilo. Upravo ono naoko besciljno osciliranje između neformalnog i formalnog imperijalizma, upravo oni naročito agresivno zahtijevani kolonijalopolitički zaleti radi ostvarenja te posljednje varijante, usporavanje i iskrivljavanje ekonomskog razvojnog stanja Njemačke, što je samo po sebi prikladan neformalan oblik, omogućuju neke zaključke o prirodi, intenzitetu i promjeni pokretačkih snaga njemačkog imperijalizma. Njegova socijalnoekonomska osnovica bila je uzdrmana i oslabljena protivrječnostima: prerogativne grupe u državi i društvu, tj. naročito u agrarnoj i industrijskoj privredi, tu su opet u teškoj i finalnoj industriji bile onom svađom — ocrtavanom već od trgovinskopolitičke korekture kursa iz 1878/79, a još jače od debate o industrijalizaciji devedesetih godina — o solidarnom protekcionizmu ili orijentaciji na svjetsko tržište, povezane više nego što bi to mogla postići jedinstvena agresivna vanjskoprivredno-vanjskopoliitička volja. Ti — ovdje najkraće navedeni — egzogeni i endogeni faktori bili su sposobni da u Njemačkoj stvore samo *latentan* kontinuitet antimodernističko-imperijalističke politike; ali jedva da preoblikuju ponavljane zalete za njihovo ostvarenje u zaista sistematsko i dugoročno održavano *djelovanje*.

C

To se naročito jasno očituje u ishodu djelomičnih faza vilimovske politike, koja se, prema državnom kancelaru Bülowu, kojega je podržavala parlamentarno-konzervativno-liberalna grupacija, može označiti kao doba »Bülow-bloka« (1906/07—09).⁸³

Ta varijanta politike okupljanja — vlada je prvi put ušla u užu vezu s nekom stranačko-političkom grupacijom; u njoj su Centar nadomjestili lijevi liberali — bila je kancelarov pokušaj da konsolidira poljuljanu legitimacijsku osnovicu svoje politike. U vanjskopoliitičkom području bili su izostali sjajni uspjesi, nagoviješteni 1897/98, »mjesto pod suncem« za kojim se težilo bilo je još uvijek u posjedu Engleske; »svjetskopoliitičko«-flotnopolitička inicijativa bila je protumjerama Engleske u osnovi već propala — bar je antibülowaska propaganda krajnjih nacionalističkih

⁸³ Witt, P.-Chr.: Innenpolitik und Imperialismus in der Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs, u: Holl/List, Liberalismus n. dj., 7-34, naročito 7-21; Mommsen, W. J.: Latente Krise, 17 i dalje. Vidi bilj. 80.

agitacionih udruženja bila stvorila takvo mišljenje u srednjim slojevima koji su već postali 'javnost'.⁸⁴ Dodatnu potisnu snagu dobilo je sve veće nezadovoljstvo, uz ostalo, ishodom prve Maroko-krize, pri čemu se već ispoljila tendencija međunarodnog izoliranja Njemačkog Carstva i Austro-Ugarske; prije svega u toku unutrašnjopolitičkih raspravljanja o financiranju njemačkog naoružanja, koja su postepeno izbila u prvi plan.⁸⁵

Doduše, kancelar — u tome virtuozan Bismarckov učenik — ispalio je još jednom čitav vatromet sekundarnih integracionih tehnika u područjima manjinske, naročito poljske, i kolonijalne politike.⁸⁶ Ali najkasnije od »*Daily Telegraph-afere*« potkraj 1908. bila je kriza krizne strategije čak nesaglediva. Bülow-blok nije se uspio održati na okupu: zakazala su tradicionalna sredstva uspostavljanja konsenzusa političkog okupljanja, kad je 1909. došlo zbog raspodjele novih poreskih tereta do unutarblokovskog konflikta između konzervativno-veleposjedničkih interesa i više liberalno orijentiranih predstavnika privredne modernizacije, naročito finalne industrije i banaka.⁸⁷ Posljednji su se branili od toga da u ime solidarnog protekcionizma, dakle u korist »Junkera« koji su bili u privrednom opadanju, ali su im politički-društveno uspješno konkurirali, prihvate i nadalje nerazmjerne financijske terete obnovljenog kočenja industrijske dinamike i otežavanja vanjske trgovine.⁸⁸ Istina, nije došlo do razrješenja suprotnosti: Bülow je odstupio (1909); postepeno vraćanje teške industrije na konzervativno-veleposjedničku liniju oduzelo je industrijsko-privrednom protestu njegovu pravu udarnu snagu. Ali je postalo jasnim dezintegracijsko *dugotrajno* djelovanje nasljeđa od 1878/79, koje

⁸⁴ Schilling, K.: Beiträge zu einer Geschichte des Nationalismus in der wilhelminischen Ära, 1890–1909, disertacija, Köln 1968, ovdje III poglavlje F 15, III G 17; Schödl, Alldeutscher Verband n. dj., 259–63.

⁸⁵ Uz to važan rad P.-Chr. Witta: Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches von 1903–13, Lübeck, Hamburg 1970. Isti: Reichsfinanzen und Rüstungspolitik 1898 bis 1914, u: Schottelius / Deist (izd.), Marine n. dj., 146–77. Za vojnopolitičku ukupnu povezanost sada Messerschmidt, M.: Militär und Politik in der Bismarckzeit und im wilhelminischen Deutschland, Darmstadt 1975.

⁸⁶ Za 'primjer' politike prema Poljskoj: Broszat, M.: Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik, dopunjeno i prošireno izdanje, Frankfurt 1972, 161–72, i Wehler, H.-U.: Von den »Reichsfeinden« zur »Reichskristallnacht«... u: isti, Krisenherde n. dj., 181–99 (pregled poljske politike Carstva s obzirom na pitanje kontinuiteta).

⁸⁷ Cjelokupan prikaz kasnovilimovskog doba 1909–14. od W. J. Mommsena: Die latente Krise des Deutschen Reiches... u: Handbuch der deutschen Geschichte. Izd.: L. Just, sv. IV/1a, Frankfurt 1973. Isti o sveevropskoj povezanosti: Das Zeitalter des Imperialismus, Frankfurt 1969. Isti u »Domestic Factors« na navedenom mjestu o njegovu »funkcionalno-strukturalnom« stavu. Također Berghahn, Germany, n. dj. (više historijski dogadajno) i Groh, Negative Integration, n. dj.

⁸⁸ Vidi bilj. 82. Sumnja o tzv. teoriji »dvaju lagera« a s tim i o Stegmannovu prikazu (Erben Bismarcks n. dj.) i politike okupljanja uz ostalo u Ziebur, Sozialökonomische Grundfragen n. dj., 523 i dalje, bilj. 84, i u Mielke, S.: Der Hansa-Bund, n. dj. Göttingen 1976, 185 i dalje. Tok razdoblja visoke konjunktore ne može se ovdje točnije slijediti; doživio je samo kratkoročne smetnje 1900/III–1902/III, 1907/VII–1908/XII i od 1913/IV. Poblize u Borchardta, Wachstum und Wechsellagen, u: Aubin / Zorn, Handbuch n. dj., II, 268 i dalje, i Wehler, Kaiserreich n. dj., 51. Za bolju obaviještenost Henning, F.-W.: Die Industrialisierung in Deutschland 1800–1914, Paderborn 1973. (pregledan kratki prikaz) i Hoffmann, W. G. et al.: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jhs, Berlin et al. 1965.

je potjecalo iz bonapartističkih očigledno samo *kratkoročno* primjenljivih integracijskih tehnika. Socijalni strukturalni defekt prusko-njemačkog vladajućeg sistema — rezultat krizno-neravnomjernog razvijanja industrijalizacije, čak cjelokupne socijalne promjene i antimodernističkog otuđenja političkog »pogona« od njegove svrhe — bio je aktualiziran u znaku trajne industrijske visoke konjunktura od oko 1895. do 1913, dakle jakom težnjom za privrednom slobodom kretanja, s nesagledivom unutrašnjopolitičkim i društvenopolitičkim posljedicama.

D

Položaj pri Bülowljevju odstupanju 1909. bio je sličan onome kad je 'pilot' 1890. otišao s palube: sistemu imanentni konfliktni potencijal, »latentna kriza« za trenutak je ponovo postala »očita«; kartel je opet zbog unutrašnjih suprotnosti bio razbijen.

Lik državnog kancelara Theobalda von Bethmann-Hollwega (1909—1917), pod kojim je Njemačka imala ući u prvi svjetski rat, sporan je: dosad je vrijedio — nasuprot površno-optimističkom Bülowu, diplomatu od karijere — općenito kao 'naivan' u pogledu političke moći, trijezno-pesimistički 'Cunctator' s visokom svijesti o odgovornosti; u Fritza Fischera, naprotiv, portretiran je upravo kao ratoborni političar sile.⁸⁹ U međuvremenu se u literaturi ocrta: Bethmann je pokušao krmaniti umjerenokonzervativnim, birokratsko-poluustavnim kursom 'dijagonalno' između konzervativnih i liberalnih interesa. Ali, za razliku od Capri-vija, on nije išao neposredno za korekturom kursa, nego u početku samo za vremenskim odgađanjem.⁹⁰

Vjerojatno je računao na određene političke posljedice industrijske dinamike Njemačke: unutrašnjopolitički odgodio je s pomoću napornoga kompromisnog kursa, kojim nitko nije bio potpuno zadovoljan, sukob konzervativno-liberalnih interesa što je prijetio da izbije — možda u očekivanju da će automatsko-anonimna privredna dinamika jednog dana ionako riješiti to pitanje; vanjskopolitički, nastojao je da postigne bolje odnose s Engleskom uz istodobno konsolidiranje Trojnog saveza — vjerojatno u nadi da će sve veća privredna i militaristička važnost Njemačke u toku vremena učiniti da Engleska bude sklonija savezu. Sve vjerujući, čini se, da vrijeme radi za njega, postupao je prilično »dilatorski« s problemima koji se nisu mogli taktički riješiti: tako je namislio da socijal-demokraciju — god. 1912. postala je najjača stranka u Reichstagu — parlamentarno izolira a ne da je neposredno suzbija,⁹¹ inicijative za parlamentariziranje s lijeva isto kao i antiparlamentarne zahtjeve za

⁸⁹ Umjerena gledišta za i protiv: *Vietsch, E. v.*: Bethmann Hollweg. Boppard 1969. i *Jarusch, K. H.*: The enigmatic chancellor, New Haven, London 1973. Komentirana bibliografija specijalne literature u *Hildebrand, Kl.*: Bethmann Hollweg — der Kanzler ohne Eigenschaften?, Düsseldorf 1970.

⁹⁰ *Mommsen, W. J.*: Latente Krise n. dj., 19—24. Opširnije isti, *Krise des Reichs*, n. dj.

⁹¹ O položaju radničkog pokreta uz *Groh*, *Negative Integration* n. dj., ovdje posebno u pogledu Bethmannove taktike 580—83; *Saul, Kl.*: Staat, Industrie, Arbeiterbewegung im Kaiserreich, Düsseldorf 1974. (za 1903—14); *Domann, P.*: Sozialdemokratie und Kaisertum unter Wilhelm II, Wiesbaden 1974.

državnim pučem s desna zaobilazio je; korekture kursa u privrednoj i financijskoj politici, koje je pitanje financiranja naoružanja učinilo neodgodivim, izbjegavao je s pomoću kursa usmjerenog na štednju. Naravno, pri tom je sve više dospijevao pod pritisak s desna.⁹² Neskriveno navaljivanje da krene otvorenim antiliberalnim i antisocijaldemokratskim kursom izbjegavao je, a da istodobno nije mogao vanjskopoličkim uspjesima svoje kritičare lišiti njihovih prvobitnih pobuda: da bi se učvrstio na svom položaju, morao je unutrašnjopolički svoju 'dijagonalu' postepeno pomicati udesno; vanjskopolički to je značilo da je bio prisiljen približiti se najkasnije u proljeće 1914. zamisli o preventivnom ratu, što je protivrječilo njegovoj generalnoj liniji čekanja.⁹³

Najzad u srpanjskoj krizi 1914. bio je do kraja poljuljan Bethmannov položaj. Protiv kritike vrhovne vojne komande i Reichstaga, a povremeno i cara — na čije je povjerenje, gledano ustavno, bio upućen — našao je oslonac gotovo samo u konzervativnoj birokraciji i u stranački nevezanim dijelovima građanstva. Nije bilo vremena da se ostvari njegova 'umjereno konzervativna utopija'; snage, koje su gurale na nazadnjačko revidiranje političko-društvenog poretka, na privrednu autarkiju i rat kao na »oluju koja pročišćuje«, ostale su dovoljno jake da i 1914. izvrše na nj kobni pritisak. Na isti je način porast uvjerenja o neizbježnosti rata upravo široke slojeve javnosti učinio spremnima za rat.

Takva interpretacija Bethmann-Hollwegove politike u predratno vrijeme dopušta ovaj zaključak o njegovu držanju u srpanjskoj krizi 1914: iza njegova utjecanja na Austro-Ugarsku, da bez dugog oklijevanja inscenira namjeravani rat protiv Srbije, i njegove spremnosti čak da se upusti u rizik općeevropskog rata, teško da je stajala smišljena želja za ratom; posrijedi je bio prije kompromis između potpuno kontroverznih shvaćanja unutar političko-militarističkog vodstva Pruske-Njemačke.⁹⁴

⁹² Witt, Reichsfinanzen n. dj., 177, i isti, Innenpolitik und Imperialismus, n. dj., naročito 24. Veliko značenje koje Fischer (Krieg der Illusionen n. dj., XIII poglavlje) i Stegmann (Erben Bismarcks n. dj.) — Stegmann uostalom kao i Böhme, Geiss, Witt, Wendt, Vogel i ostali Fischerovi učenici — pridaju pokretu okupljanja »kartela stvaralačkih staleža« (veleposjednička poljoprivreda, teška industrija, srednji stalež, Svenjemački savez), usmjerenom protiv parlamentariziranja i 'Dijagonale' nailazi uvelike na skepsu: Puhle, Parlament n. dj., 358; Mielke, Hansa-Bund n. dj., 185; Wehler, Kaiserreich n. dj., 104; Grob, Negative Integration n. dj., 518; Ullmann, H.-P.: Der Bund der Industriellen, Göttingen 1976, 240 i dalje, 399, bilj. 61, i Schmidt, G.: Parlamentarisierung oder »Präventive Konterrevolution«?, u: Ritter (izd.), Gesellschaft n. dj., 249–78, ovdje 274–8.

⁹³ Mommsen, W. J.: Latente Krise n. dj., 25.

⁹⁴ Isto 25–28. Fischer (Der Erste Weltkrieg n. dj., 14) pripisuje Mommsenovu shvaćanju »apologetski motiv«: prema njemu on precjenjuje unutrašnje krizne pojave Carstva i potcjenjuje njegovu — u srpnju 1914. čak dokazanu — sposobnost i volju za djelovanje. Isto tako reagira Fischer na Wehlerovu kritiku (Kaiserreich n. dj., 193 i dalje, 199 i dalje: »agresivna defenzivna politika« Bethmannova 1914!) sa svoga stava od 1969. (Krieg der Illusionen n. dj.). Diskusija se kreće u prvom redu oko točnog određenja »mješavine odnosa« agresivne i defenzivne komponente njemačke politike u međunarodnoj usporedbi. Ona pokazuje mnoge varijante: od teze planski izazvanog preventivnog rata preko one »ukalkuliranog rizika« (K. Riezler) do shvaćanja da je njemačko vodstvo 1914. ispred unutrašnjopoličke krize nesmotreno prišlo »bijegu« u rat. Zanimljivo je Grohovo razmatranje (Negative Integration n. dj., 622 i dalje) o nastajanju njemačke spremnosti za preventivni rat na osnovi osjećajno iskrivljenih događaja o stvaranju političke volje i u vodstvu i u javnosti. Usp. II poglavlje.

E

Kao ti problemi nastanka i otpočinjanja rata, kao slika Carstva u cjelini, tako je i slika Carstva u ratu ponovo 'otvorena'⁹⁵ — nakon što se oko 1960. kanilo već odustati od te teme kao »okončane«.

Pokrenuta prikazom njemačke ratne politike što ga je dao Fritz Fischer, potrudila se novija literatura da pojedinačne probleme dovede u vezu s općedruštvenim okvirima. Prema tome su i ovdje u prvom planu za prikaz Carstva uopće značajne istraživačke teme. Što se tiče debate o parlamentarizmu,⁹⁶ tako je — također u pogledu problema kontinuiteta — sporno treba li porast kompetencija Reichstaga za vrijeme Bülowa ocjenjivati kao pripremu učenjem i reformom političko-društvenog sistema životno sposobnog za promjenu u neku vrstu parlamentarne monarhije; ili je riječ samo o besperspektivnom osciliranju između nosilaca sistema, o nekom *antidemokratskom*, manipulativnom uobičajenju »sekundarne integracije«?

Kao tu, tako su i u kontroverznim gledištima najnovijeg vremena o teoriji odnosno modelu »organiziranog kapitalizma«⁹⁷ došli do izražaja elementi stvaranja suda, koji čak ne potječu od posebne povezanosti ovih problema: u debatu o parlamentarizmu uneseno je svakidašnje shvaćanje demokracije promatrača; u izlaganje o »organiziranom kapitalizmu« ušle su prethodne odluke o odnosu ekonomije i politike, kao i određene slike ljudi i predodžbe budućega društvenog poretka. Time su suuvjetovane korekture koje su Wehler, Kocka i drugi slijedeći H. Hilferdinga, unijeli u susjedni koncept »državnomonopolitičkog kapitalizma« — npr. u pogledu 'Uloge države prema privredi', 'Odnosa klasnog položaja i klasnog konflikta', 'Kriznosti vladajućeg sistema'.

Ukoliko takva perspektivnost spoznajnog procesa ne ostaje nereflektirana, odnosno ako njoj imanentni sadržaji ne dobiju šansu osamostaljenja, ne treba je gledati samo kao gubitak objektiviteta, nego upravo kao uvjet

⁹⁵ Herzfeld, Erster Weltkrieg, n. dj.; Kielmannsegg, Erster Weltkrieg, n. dj.; Deutschland im Ersten Weltkrieg, 3 sv., Berlin (Ist.) 1970/71; Hardach, K.: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 20. Jh., Göttingen 1976, 9–22; Deist, W. (izd.): Militär und Innenpolitik im Weltkrieg 1914–1918, 2 sv., Düsseldorf 1970. Kocka, J.: Klassengesellschaft im Krieg 1914–1918, Göttingen 1973; Winkler, H. A. (izd.): Organisierter Kapitalismus, Göttingen 1974; Zunkel, Fr.: Industrie und Staatssozialismus, Düsseldorf 1974. (privredni poredak 1914–18); Stegmann, D.: Zwischen Repression und Manipulation: Konservative Machteliten und Arbeiter- und Angestelltenbewegung 1910–18, u: ASG 12 (1972), 351–432; Feldman, G. F.: Army, Industry and Labor in Germany 1914–1918, Princeton 1966.

⁹⁶ Wehler, Kaiserreich, III poglavlje/8; Beyerbach, U.: Vorformen parlamentarischer Kabinettsbildung in Deutschland, Köln, Opladen 1967. (o »interfrakcijskom odboru« 1917/18); Patemann, R.: Der Kampf um die preussische Wahlrechtsreform im Ersten Weltkrieg, Düsseldorf 1964; Bosl, K. (izd.): Bayern im Umbruch, München 1969. (za 1918); Reiss, K.-P. (izd.): Von Bassermann zu Stresemann, Düsseldorf 1967. (Dokumenti o Nacionalno-liberalnoj stranci 1912–1917.)

⁹⁷ Winkler, Organisierter Kapitalismus, n. dj.; o diskusiji: Beyerbach, U.: Organisierter Kapitalismus, u: GG 2 (1976), 264–73.

opstanka hermeneutičke metode.⁹⁸ Koji je »višak« moguć u hermeneutičkoj pokretljivosti, u empiričkom sadržaju i snazi objašnjavanja, ako se prizna principijelna perspektivnost historijskih iskaza i heuristički aktivira, nedogmatičko-samokritičkim stvaranjem modela i sl., pokazuje kao primjer J. Kockin »pokušaj« strukturalne analize njemačkog društva u ratu.⁹⁹

Ne predstavlja vjerojatno nikakvo neprihvatljivo harmoniziranje danih razlika u mišljenjima, ako se ovdje ukaže na to da postoje dodirne točke između klasičnog historizma koji nije ni pozitivistički dovršan ni u smislu političke moći »otuden svrsi«, s jedne strane, i u različitom stupnju kritike tradicije, djelomično čak i društveno-znanstveno orijentiranih, pravaca današnje saveznonjemačke historijske znanosti, s druge strane: hermeneutika i humanističko motiviranje onoga što je opće u predočivanju posebnog, odnosno u strukturiranju prošlosti povezanom sa sadašnjosti, jesu odnosne točke sporazumijevanja. Razlike u mišljenjima odnose se manje na temu 'historizam' i na strukturalnohistorijsku obnovu struke nego na stajalište prema naglašeno društveno-znanstvenim shvaćanjima o stvaranju pojmova i teorije i o praksi.

S kraćenice:

HZ	– Historische Zeitschrift	NPL	– Neue Politische Literatur
GG	– Geschichte und Gesellschaft	GWU	– Geschichte in Wissenschaft und Unterricht
MGM	– Militärgeschichtliche Mitteilungen	CEH	– Central European History
VSWG	– Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte	ASG	– Archiv für Sozialgeschichte

Iz rukopisa s njemačkog preveo Drago Dujić

⁹⁸ O tome uz ostalo: Theorie der Geschichte, sv. 1; Objektivität und Parteilichkeit, Frankfurt 1977. Ovdje Mommsen, W. J.: Der Perspektivische Charakter historischer Aussagen und das Problem von Parteilichkeit und Objektivität historischer Erkenntnis, 441–68.

⁹⁹ Kocka, Klassengesellschaft n. dj., ovdje o metodičkom stavu: I i V poglavlje; također isti, Sozialgeschichte n. dj., 86–89. K tome uz ostale Conze, W.: Sozialgeschichte in der Erweiterung, u: NPL 19 (1974), 501–8, ovdje 506 i dalje, i Schramm, G.: Klassengegensätze im Ersten Weltkrieg, u: GG 2 (1976), 244–64.